

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Соціально-економічний розвиток Харкова в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.).»

Виконала: студентка II курсу

магістратури

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Красильнікова Юлія Ігорівна

Керівник: д.і.н., проф. Волосник Ю.П.

Рецензент: к.і.н, доц. Ємерєєв П.В.

Харків - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ, МЕТОДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ.....	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Аналіз джерельної бази.....	24
1.3. Методологія та методи дослідження.....	32
РОЗДІЛ 2. ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ.....	35
РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТОРГІВЛІ.....	47
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА.....	79
ВИСНОВКИ.....	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	104
РЕЗЮМЕ.....	119

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідження соціально-економічного розвитку Харкова в роки нової економічної політики (далі – НЕП) є важливим, оскільки цей період був визначальним у формуванні сучасної економічної та соціальної структури міста. НЕП мав значний вплив на соціальну структуру суспільства, змінюючи умови життя та праці населення. Дослідження цього періоду допомагає зрозуміти, як соціально-економічні зміни вплинули на повсякденне життя харків'ян, на розвиток освіти, культури, охорони здоров'я та інших сфер. Також вивчення цього періоду допоможе зрозуміти, як політика НЕПу вплинула на розвиток міської інфраструктури, промисловості та торгівлі.

Сучасні тенденції в історичній науці включають зростаючий інтерес до процесів урбанізації, вивчення локальних історій та їхнього впливу на загальнонаціональні процеси. Крім того, існує потреба в детальному аналізі економічних моделей минулого, щоб зрозуміти їхній вплив на сучасні економічні реформи та політики. Вивчення досвіду Харкова в період НЕПу може дати цінні уроки для сучасних економічних реформ в Україні та інших пострадянських країнах.

Хоча на сьогодні існує чимало досліджень, присвячених загальним аспектам НЕПу та його впливу на радянське суспільство, але більшість з них мають загальний характер і не приділяють достатньої уваги локальним аспектам, таким як розвиток окремих міст або регіонів. Варто зазначити, що наразі одним із сучасних напрямків в історичній науці є зростаючий інтерес до дослідження локальної історії, зокрема окремих міст і регіонів, що дозволяє глибше зрозуміти специфіку їхнього розвитку та вплив на загальнонаціональні процеси.

У даній роботі використовується междисциплінарний підхід, що поєднує історичні, економічні та соціологічні методи, що дає можливість отримати більш комплексне розуміння нової економічної політики та її впливу на розвиток суспільства. Харків, як столиця УСРР в період НЕПу, є важливим

об'єктом для окремого дослідження, оскільки місто виступало одним із ключових центрів економічного та соціального розвитку. Однією з наявних прогалин у літературі є недостатня увага до конкретних механізмів впровадження економічних реформ на місцевому рівні та їхнього впливу на повсякденне життя населення.

Дослідження історії Харкова в роки НЕПу також сприяє збереженню культурної та історичної спадщини міста, що є важливим елементом у формуванні національної ідентичності та усвідомлення історичних коренів сучасного Харкова.

Отже, дослідження соціально-економічного розвитку Харкова в роки НЕПу є важливим не тільки для наукового розуміння історичних процесів, але й для практичного застосування знань у сучасних умовах.

Об'єктом дослідження цієї роботи є соціально-економічні процеси в Україні.

Предметом дослідження роботи є розвиток соціально-економічного життя в Харкові в 1920-ті роки.

Хронологічні межі дослідження - 1921-1929, період проведення в Україні нової економічної політики.

Територіальні межі дослідження - територія Харкова в адміністративних кордонах 1920-х років.

Мета роботи – дослідити розвиток соціально-економічних процесів в Харкові в роки НЕПу.

Для досягнення мети необхідним є виконання наступних **завдань**:

- Проаналізувати історіографію та джерельну базу роботи;
- Показати відродження промисловості в Харкові;
- Розкрити процес становлення приватної підприємницької діяльності в місті;
- Дослідити відродження торгівлі в різних соціальних секторах;
- Прослідити розвиток соціального поля Харкова.

Наукова новизна отриманих результатів. Дана дослідницька робота ґрунтується на дослідженні різноманітних історичних джерел, включаючи статистичні дані, офіційні документи та літературні джерела. Це дозволяє отримати більш об'єктивний огляд соціально-економічного контексту періоду нової економічної політики (НЕПу) в Харкові. Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі соціально-економічного розвитку Харкова у роки НЕПу з урахуванням як загальних тенденцій, характерних для радянської держави, так і специфіки регіону. У роботі вперше проведено глибоку оцінку ролі приватного підприємництва та кооперативного сектора в економічному розвитку міста, а також розглянуто механізми взаємодії державного контролю та суб'єктів ринкової економіки на прикладі конкретних підприємств. Було проаналізовано архівні дані, що дозволило виявити нові факти про функціонування підприємств Харкова у 1920-ті роки, про умови життя робітників та селян, а також про проблеми, з якими стикалася місцева влада під час реалізації НЕПу.

Практичне значення отриманих результатів. Висновки та матеріали дипломної роботи можуть бути використані при розробці програм з вивчення і соціально-економічної історії України радянського періоду. Матеріали роботи можуть бути використані при підготовці наукових статей, які вивчають історію та економіку Слобожанщини, а також для проведення лекцій та семінарів з краєзнавства. Результати дослідження мають значення для кращого розуміння сучасних економічних та соціальних процесів, оскільки багато проблем, що стояли перед Харковом у 1920-ті роки, залишаються актуальними і сьогодні.

Таким чином, досвід НЕПу може бути вельми корисним і для сучасних реформ в галузі економіки та соціальної сфери.

Структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, висновку, списку джерел та літератури (181 позиція) (загальний обсяг – 120 с.).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ, МЕТОДИ ТА МЕТОЛОГІЯ.

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження соціально-економічного розвитку Харкова в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) займає важливе місце в українській історичній науці. Цей період характеризується суттєвими змінами в економічному та соціальному житті міста, що робить його об'єктом пильної уваги багатьох дослідників. Аналіз історіографії проблеми дозволяє зрозуміти еволюцію наукових підходів до вивчення теми, виявити прогалини в дослідженнях та окреслити напрямки подальшого вивчення.

Дослідження соціально-економічного розвитку Харкова в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) має тривалу історію, яку можна умовно розділити на два основні періоди: радянський та пострадянський. У межах радянського періоду виділяються кілька етапів, що відображають зміни в суспільно-політичному житті країни.

Перший етап охоплює 1920-ті – початок 1930-х років, коли дослідники зосереджувалися на аналізі успіхів НЕПу та його впливу на відродження міста після громадянської війни. Наступний етап, з 1930-х до середини 1950-х років, характеризується зміною політичного курсу та критичним ставленням до попередніх економічних реформ, що відобразалося у наукових працях того часу. Третій етап, друга половина 1950-х – середина 1980-х років, відзначається певною лібералізацією в історичних дослідженнях, але все ще під впливом ідеологічних рамок. Останній етап радянського періоду, друга половина 1980-х – початок 1990-х років, співпадає з перебудовою, що принесла більш критичний погляд на минуле та відкрила шлях до нових методологічних підходів.

Пострадянський або сучасний період розпочинається з 1991 року і триває до сьогодні. Цей час характеризується відкриттям архівів, появою можливостей для вільного наукового аналізу та використанням сучасних методів дослідження. Українські та зарубіжні вчені активно вивчають ключові

аспекти соціально-економічного розвитку Харкова в роки НЕПу, зосереджуючись на різних сферах: від промисловості та торгівлі до соціальних трансформацій у міському середовищі.

Невід'ємною частиною наукового доробку є праці зарубіжних дослідників, які, використовуючи міждисциплінарні підходи, аналізують економічні та соціальні відносини того періоду. Їхні дослідження збагачують розуміння складних процесів, що відбувалися в Харкові в роки НЕПу, та сприяють більш об'єктивному висвітленню історії міста.

Перший етап радянського періоду охоплює 1920-ті – початок 1930-х років. У цей час проблематикою НЕПу займалися теоретики економічної політики, працівники Центрального статистичного управління, народних комісаріатів, економісти та публіцисти. Вагомий внесок у дослідження соціально-економічного розвитку зробили науковці, зокрема Мінаєв С. В.¹ і Б. В. Сігал² та ін.,³ їх праці були присвячені теорії та історії економічних відносин, зокрема кооперації. Їхні роботи аналізували заходи та практичну реалізацію нової економічної політики.

Перші результати відновлення кооперативної торгівлі були відображені в комплексних працях з проблем кооперації в УСРР та Харкові зокрема⁴.

Їхні роботи, хоча й відображали партійний курс у сфері торгівлі, кооперації та промисловості містили цінні статистико-економічні матеріали та практичні рекомендації щодо розвитку всіх галузей народного господарства.

Попри цінність цих робіт, варто відзначити, що серед дослідників того часу практично не було істориків. Вивченням теми займалися державні та партійні діячі, економісти, статистики, що визначило зміст, форму та особливості історіографічного процесу. Роботи вказаних фахівців відображали офіційний партійний курс, використовували класовий підхід та

---

¹ Мінаєв С.В. Наслідки всенародного перепису 1926 року на Україні. Населення України. Міський житловий фонд. Х.: ЦСУ УСРР, 1928. 72 с.

² Сігал Б. В. Підсумки грошової реформи. Київ: Наукова думка, 1925. 96 с

³ Яснопольський Л. М. Кредитні установи на Україні // Господарство України. 1925. № 1–2. С. 10–19.

⁴ Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. 52 с.

теорію класової боротьби, але водночас містили багатий фактологічний матеріал і практичні поради щодо розвитку торгівлі та промисловості.

Загалом, вивчення торгівлі, кооперації та промисловості і дрібного товарного виробництва в 1920-ті роки було тісно пов'язане як із політичною та і з економічною ситуацією в країні, а також з розвитком історичної та економічної науки того часу.

У цей період з'являються роботи, спеціально присвячені економіці Харкова та Харківщини, серед яких виділяється праця О. Сідорова¹. У цій роботі автор зосереджується на ключових аспектах економічного розвитку регіону, аналізуючи його промисловий потенціал, сільське господарство, торгівлю та соціальні аспекти економічної діяльності. Сідоров не лише висвітлює поточний стан економіки Харківщини, але й окреслює виклики, з якими стикався регіон у період нової економічної політики, що робить цю працю вагомим джерелом для розуміння локальних особливостей соціально-економічних процесів.

Важливим аспектом економічного життя Харківщини були літні ярмарки, які стали предметом дослідження Д. Солов'я. У своїй статті автор проаналізував ярмарки як розвиток регіональної торгівлі, їх вплив на місцеву економіку та соціальне життя.²

Отже дослідники 1920-1930 років зробили певний внесок у дослідження економіки та соціальної структури Харкова.

Наприкінці 1940-х — у першій половині 1950-х років зростає інтерес до теми НЕПу серед закордонних науковців та української діаспори.³ Наприклад, праця Федора Пігідо, де автор висвітлює політичну ситуацію та боротьбу українського народу в період радянської окупації, зокрема в контексті 1920-1930-х років. Ця праця важлива для дослідження соціально-економічного

---

¹ Сідоров, О. Нарис з економіки Харківщини. Харків : Видавництво «Пролетарий», 1930. 154 с.

² Соловей Д. Літні ярмарки Харківщини // Хозяйство України, 1924. № 1. С. 138-143.

³ Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією. Мюнхен, 1956. 140 с.; Трихрест м. Неп на Україні. Відень, 1947. 32 с.; Manning Clarence A. Ukraine under the Soviets. New York, 1953. 229 p.; Качор А. Господарство України в системі СССР (на тлі четвертої п'ятирічки). Вінніпег, 1953. 127 с.

розвитку Харкова в роки НЕПу, оскільки надає контекст радянської окупації і політики національного пригнічення, що безпосередньо вплинуло на економічну та соціальну ситуацію в українських містах, включаючи Харків.¹

Ці праці, в яких автори піддавали критиці сталінську економічну модель, мають значну наукову цінність і перевидаються навіть сьогодні². Наприклад, у деяких дослідженнях доводилося, що фінансові ресурси кооперації використовувалися для індустріалізації країни³. Значним був внесок Е. Штрауса⁴, який досліджуючи соціальну історію радянської держави, аналізував ключові події періоду НЕПу, включаючи виникнення «ножиць цін» та посилення соціального протистояння.

Варто зазначити, що розвиток торгівлі та промисловості в роки НЕПу не був предметом окремих спеціальних досліджень, що додатково ускладнювало повне розуміння процесів тієї доби.

Отже, у 1930-ті — першій половині 1950-х років наукові дослідження з питань торгівлі, промисловості та соціальних процесів значно скоротилися і втратили об'єктивність. Цей період характеризувався зосередженням уваги на офіційній позиції влади, акцентуванні «успіхів соціалістичного будівництва», залишаючи осторонь багато питань, пов'язаних з запровадженням нової економічної політики. Значна частина праць цього часу була бідна фактами, мала описовий характер, що підкреслював переваги планової економіки, але не враховував реальних труднощів і суперечностей, пов'язаних із ліквідацією ринкових відносин.

Дослідники здебільшого повторювали компартійні тези, приділяючи увагу досягненням державної торгівлі та промисловості, тоді як приватна ініціатива висвітлювалися виключно в негативному контексті.

---

¹ Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією. Мюнхен, 1956. 140 с.

² Трихрест м. Неп на Україні. Відень, 1947. 32 с.; Manning Clarence A. Ukraine under the Soviets. New York, 1953. 229 p.

³ Качор А. Господарство України в системі СССР (на тлі четвертої п'ятирічки). Вінніпег, 1953. 127 с.

⁴ Strauss E. Soviet Russia: Anatomy of a Social History. London, 1941. 342 p.

У наслідок цього в історичних працях даного періоду суттєво звузився спектр питань, які могли б сприяти глибшому розумінню економічних процесів 1920-х років.

З другої половини 1950-х років – середина 1980-х років, після засудження культу особи на XX з'їзді КПРС в умовах десталінізації відбулася часткова лібералізація політичного режиму, що сприяло поновленню інтересу до дослідження тем державного капіталізму та його форм і НЕПу взагалі. Це створило підґрунтя для вивчення аспектів різних НЕПу, які раніше залишалися в тіні, але вивчення соціально-економічних, демографічних та соціальних процесів в Харкові продовжувалося вивчатися фрагментарно та епізодично.

У дослідженнях соціально-економічного розвитку та правових механізмів державного регулювання України періоду НЕПу вийшли друком праці, присвячені аналізу господарських процесів та механізмів державного регулювання економіки. Зокрема, значний внесок зробив Бабій Б.М. у своїй монографії¹, де він детально проаналізував вплив політики НЕПу на економіку, акцентуючи увагу на процесах державного втручання в промисловість та торгівлю.

Значний інтерес щодо конкретного розвитку державного виробництва в Харкові в роки НЕПу є роботи, які присвячені окремим великим підприємствам Харкова².

Харківський науковець Ю. Кунах³ зосередив увагу на розвитку державно-капіталістичних форм під час НЕПу, зокрема орендної промисловості в УСРР у 1920-х роках. У його праці аналізуються умови залучення приватного капіталу, роль державної політики та профспілок. У 1970-х роках з'явилися дослідження, присвячені соціально-демографічній

---

¹ Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 384 с.

² Каменева В.О. Нарис історії Харківського електромеханічного заводу. Т. 1–2. Харків: Прапор, 1965. 161 с.; Нариси історії Харківського заводу "Червоний Жовтень". Х.: Прапор, 1966. 242 с.

³ Кунах Ю. І. З історії орендної промисловості України в перші роки непу // Питання історії народів СРСР. 1971. Вип. 12. С. 60–68.

структурі суспільства. Зокрема Ф. Турченко¹ у своїх працях досліджував соціально-класову структуру населення України в період НЕПу, приділяючи увагу ролі дрібної буржуазії в УСРР у 1920-х роках.

Дослідження другої половини ХХ століття, як наприклад роботи С. В. Кульчицького², внесли важливий внесок у розуміння ролі індустріалізації та її джерел, пов'язаних з внутрішньою торгівлею і ціноутворенням.

Значний внесок у дослідження питань розвитку ринку, торгівлі та кооперації в радянський період зробили також зарубіжні науковці та представники української діаспори³. Хоча відповідні процеси в Харкові за часів НЕПу знайшли лише побіжне висвітлення, загальний аналіз нової економічної політики як важливого етапу радянської історії дозволяв їм критично переосмислювати її значення. Так, праці І. Витановича⁴, який підкреслював роль споживчої кооперації у відбудові економіки 1920-х років, зберігають свою актуальність і нині, адже розкривають складні аспекти функціонування економіки того часу.

Щодо Харкова в окреслений період, то нажаль, і в цей період не були створені ґрунтовні дослідження, що висвітлювали би соціально-економічні та демографічні процеси в місті в роки НЕПу.

Отже, з другої половини 1950-х — 1980-ті роки були періодом, коли почали з'являтися нові дослідження, що частково дозволили розширити процес вивчення різних аспектів НЕПу. Однак, Харків і ті процеси, що в ньому відбувалися, практично не знайшли відповідного відображення в працях науковців. Треба сказати про таку працю як «Історія міст та сіл Української РСР»⁵. Том 26 цього видання цілком присвячені Харкову та Харківщині.

¹ Турченко Ф. Г. Основні зміни в соціальній структурі міського населення України в 20-ті роки // Вісник Харківського університету. Харків, 1976. № 145: Історія. С. 68–74.

² Кульчицький С. В. Внутрішні ресурси соціалістичної індустріалізації СРСР (1926-1937). Київ: Будівельник, 1979. 255 с.

³ Ноув А. про долю непа // питання історії. 1989. № 8. С. 172-176.; Mace J. E. Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918-1933. Cambridge, 1983. 334 p.; Sullivant R. Soviet politics and the Ukraine, 1917-1957. NewYork, 1962. 448 p.

⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. 624 с.

⁵ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область. К: АН УРСР, 1967. 664 с.

Видання створено на основі архівних матеріалів, літописів, статистичних даних та свідчень очевидців. Це видання має певну історичну цінність, адже багато зібраних матеріалів залишаються унікальними і містять відомості, які важко знайти в інших роботах. Ця праця важливим для істориків, краєзнавців та дослідників регіональної історії. Однак це видання було ідеологічно заангажовано.

Сучасний етап в історіографії розпочався з 1991-х років з проголошення незалежності України та зник ідеологічний диктат КПРС. В цих умовах з'явилися нові методологічні підходи у історичних дослідженнях створили сприятливі умови для більш об'єктивного та глибокого аналізу різних аспектів розвитку та функціонування торгівлі в період нової економічної політики. Завдяки зняттю ідеологічних обмежень, які раніше панували в радянській науці, стало можливим переосмислення цього складного періоду, враховуючи не лише офіційні дані, але й альтернативні джерела та свідчення.

Особливістю сучасного історіографічного періоду є значне розширення та деталізація досліджень, що охоплюють аспекти торгівлі, промисловості і кооперації в роки НЕПу як у масштабах УСРР, зокрема в Харкові, який тоді був столицею України. Це розширення відображає зростаючий інтерес до регіональної історії, який став невід'ємною частиною сучасної науки. Історичні дослідження з акцентом на регіональний розвиток дозволяють глибше зрозуміти специфіку та унікальні особливості місцевих економічних процесів, що формували загальну картину соціально-економічного життя країни.

Актуалізація регіональної тематики в сучасній історіографії не є випадковою, оскільки саме історія міст і регіонів дозволяє дослідникам краще простежити локальні прояви глобальних економічних і соціальних тенденцій. Вагомий внесок у розвиток цього підходу зробили українські дослідники, серед яких слід виокремити Я. В. Верменич¹. У своїх роботах вона показала,

---

¹ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Харків: ХДІМ, 2003. 516 с.

що регіональна історіографія може бути повноцінним об'єктом наукового аналізу і може виділятися як окремий міждисциплінарний напрямок. Її дослідження підкреслюють, що вивчення історії регіонів не лише збагачує загальну картину історії, але й надає можливість більш детального розуміння локальних особливостей, які впливають на загальнодержавні процеси.

З початку 1990-х років почали відбуватися значні зміни в підходах до вивчення періоду нової економічної політики, зокрема в дослідженнях торгівлі та її особливостей, які раніше не були предметом детального аналізу радянської історіографії. Цей період ознаменувався зростанням інтересу до тем, які не могли бути об'єктивно висвітлені в умовах радянського ідеологічного контролю. Однією з вагомих праць того часу стала робота В. В. Лантуха¹, яка присвячувалася аналізу торгівлі в Україні в період 1921–1932 років. Також праці Лантуха І.В. досліджують розвиток ринкової інфраструктури² та механізми державного впливу на торгівлю³, що сприяли економічній адаптації країни в умовах нової економічної політики. В той же час роботи цих науковців лише побіжно висвітлюють процеси розвитку торгівлі в Харкові.

Дослідження Ю. П. Волосника охопили діяльність міських рад у контексті розвитку державної та кооперативної торгівлі, а також державного регулювання приватного сектора⁴.

К. В. Лобач⁵ у своїх працях розкривала складні відносини між непманами та владою, висвітлювала ринкові комітети торгівців, а також різні форми регулювання приватної торгівлі на споживчому ринку, що додавало розуміння того, як влада застосовувала тактику й стратегію для підтримки своєї економічної політики. С. В. Кульчицький⁶ став одним із перших, хто

¹ Лантух В. В. Становлення і розвиток торгівлі на Україні в 1921-1932 рр. Харків: ХДІМ, 1992. 190 с.

² Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки НЕПу (1921-1928 рр.). Харків: Основа, 2004. 196 с.

³ Лантух І.В. Державне регулювання торгівлі в Україні в роки НЕПу. Харків: Наукова думка, 2011. 110 с.

⁴ Волосник Ю. П. Діяльність міських рад на Україні щодо здійснення нової економічної політики в 1921-1928 рр.: дис. ... д. і. н. Запоріжжя, 1993. 249 с.

⁵ Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки). Київ: Генеза, 1994. 42 с.

⁶ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Генеза, 1996. 396 с.

розглянув нову економічну політику з нових методологічних позицій, показуючи суперечливість і подвійність підходів більшовицької влади.

Різні аспекти функціонування ринку і торгівлі в Україні, а також її багатогранний і часто суперечливий характер вивчала О. А. Пиріг¹. Її дослідження, зокрема висновки щодо перетворення кооперації у форму державної торгівлі, проте нажаль в цій роботі, як і в роботах Кульчицького, Марочко², Калініченко³ та ін. процеси Харкова висвітлені епізодично.

В 1990-ті – на початку 2000-х років історики повертаються до проблеми, яка набула величезного впливу під час НЕПу - тіньова підприємницька діяльність. Дослідження цього періоду намагаються проаналізувати різні форми тіньової підприємницької активності, зокрема псевдокооперації, яка набула величезних масштабів.

У другій половині 1990-х років, коли в українській економіці спостерігався значний підйом приватного підприємництва, з'явилися численні праці, що аналізували досвід та особливості функціонування ринку в Україні в роки НЕПу. Проблеми відродження та розвитку приватного підприємства були ретельно дослідженні в фундаментальних працях Юрія Волосника⁴.

Дослідження приватного підприємництва цього часу демонстрували не лише економічний аналіз, а й соціокультурний контекст, у якому діяли торговці та промисловці. Одним із важливих аспектів для розуміння поведінки торговців є вивчення девіантних та аномальних суспільних явищ⁵. Як зазначав

---

¹ Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). Київ: Генеза, 1996. 199 с.

² Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.). Київ: Дух і Літера, 1995. 217 с.

³ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Харків: ХДІМ, 1997. 400 с.

⁴ Волосник Ю. П. Політика обмеження прав нової буржуазії в роки непу в Україні // Вісник Харківського державного університету. 1998. №413. С. 153–161.

⁵ Іваненко В. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. Дніпропетровськ, 2006. 279 с.

Г. М. Васильчук¹, у кінці 1990-х років активізувалося вивчення повсякденного життя радянського суспільства².

Важливо зауважити, що формування споживчого ринку в роки НЕПу відбувалося під активним контролем і впливом більшовицької влади, яка прагнула регулювати економічні відносини, сферу обміну, промисловість і зокрема торгівлю, щоб вони відповідали політичним цілям держави. Незважаючи на те, що питання розвитку торгівлі було ретельно досліджене, однак ці процеси в Харкові були дослідженні досить поверхово. Дослідження здебільшого фокусувалися на економічних аспектах розвитку ринку, механізмах його регулювання та інфраструктурі, залишаючи осторонь людину як ключового учасника цих процесів.

У цьому контексті роботи Ю.П. Волосника набули особливого значення, оскільки він вивчав умови праці робітників на приватних підприємствах у період становлення нової буржуазії в Україні³.

З початку 2000-х років, коли в Україні відбувалися активні економічні реформи і країна переходила до ринкової моделі, зросла кількість наукових праць, присвячених дослідженню нової економічної політики (НЕПу), зокрема проблемам промисловості та торгівлі. Автори цих досліджень почали аналізувати ключові аспекти економічного розвитку, зокрема взаємодію ринкових і планових принципів господарювання, діяльність приватного підприємництва, трестування, біржову торгівлю та розвиток кооперації. Завдяки активному залученню економістів та істориків дослідження отримали більш комплексний підхід, що дозволило переосмислити особливості цієї політики як унікальної системи, де ринкові механізми існували під пильним державним контролем.

---

¹ Васильчук Г. М. Новітня російська історіографія «радянської повсякденності» 20-30-х років // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2007. № 21. С. 397.

² Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с.; Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Х.: Раритети України, 2016. 226 с.

³ Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). Харків: ІПП Контраст, 2014. 470 с.

На відміну від радянських науковців, сучасні дослідники дійшли висновку, що витіснення приватного капіталу з ринку відбувалося не лише економічними засобами, але й через адміністративно-репресивні заходи. Це відкриває новий погляд на проблематику перших десятиліть тоталітарного режиму, який наклав свій відбиток на розвиток торгівлі. Серед таких досліджень можна виділити праці В. А. Греченка¹, що висвітлювали аспекти торговельних відносин в умовах становлення тоталітарної держави. Значний внесок у розуміння ринкових відносин 1920-х років зробила О. А. Пиріг², яка акцентувала увагу на паралельному існуванні ринку та планової економіки. Вона довела, що ринок був скоріше тимчасовим компромісом, тоді як планові засади впроваджувалися з цілковитою підтримкою держави.

Попри активні дослідження, питання розвитку торгівлі в Харкові у 1920-ті роки згадувалося здебільшого побіжно, у контексті загальнодержавних економічних процесів. Цю прогалину частково заповнили праці, що стосувалися підприємництва в торгівлі та промисловості в Харкові, проте детальне дослідження залишалося актуальним. Кооперативний рух, який став окремим напрямом досліджень, також отримав більшу увагу науковців, про що свідчать численні праці та спеціалізовані конференції. Зокрема, Т. В. Оніпко³ провела комплексний аналіз споживчої кооперації 1920-х років, доводячи, що навіть за умов державного контролю кооперативи зберігали конкурентоспроможність та вели самостійну господарську діяльність.

Водночас історія кооперативного руху в Україні, хоч і була активно вивчена, залишала поза увагою регіональні аспекти, зокрема Харків як тогочасну столицю. Історіографія питання державного підприємництва в торгівлі та промисловості під час НЕПу залишалася розпорошеною, а участь держави в акціонерній торгівлі ще не отримала повноцінного аналізу.

---

¹ Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія. Харків: Вид-во НУВС, 2001. 276 с.

² Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: Київ: Генеза, 2002. 30 с.

³ Оніпко Т. В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект). Полтава, 2010. 345 с.

Серед нових напрямів досліджень слід відзначити роботи, присвячені діяльності органів державної безпеки у сфері економіки в роки НЕПу. Ці дослідження дозволяють краще зрозуміти, як радянська влада використовувала надзвичайні методи для контролю та обмеження торговельної діяльності¹. Так, С. Ляковська² досліджувала роль органів держбезпеки у регулюванні економіки наприкінці періоду НЕПу.

Ці праці допомагають повніше усвідомити складні механізми взаємодії влади та ринку в умовах державного контролю, що залишається важливим для розуміння економічної історії того часу.

Окремі праці, присвячені відновленню промислового потенціалу Харкова в роки нової економічної політики, є важливим внеском у розуміння соціально-економічних процесів цього періоду. У дисертації В. М. Жмаки³ приділяється увага аналізу ключових аспектів становлення промисловості, що дозволяє краще зрозуміти специфіку економічного розвитку Харкова у період НЕПу. У роботі М. М. Олійника⁴ розглядається специфіка функціонування приватних виробництв, умови праці, а також еволюція системи соціального захисту робітників. У дослідженні А. С. Лапченко⁵ детально розглянуто роль селянських промислів у соціально-економічному житті регіону.

Частково знайшла відображення проблема приватної оренди, денационалізації та різних форм підприємництва у роботах О. Сушка⁶

Наприклад, дослідження А. Рудь⁷, висвітлює динаміку кооперативної торгівлі в Харкові у відновленні промисловості та торговельної

¹ Волосник Ю. П. Виникнення та діяльність приватних акціонерних товариств в Україні в роки // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія України. 2003. № 603. С. 122-129.

² Ляковська С. Діяльність органів ДПУ УСРР у сфері економіки в 1927- 928 рр.: за матеріалами відомчої статистики // З архівів ВУЧК ГПУ. НКВД,КГБ. 2008. №1/2 (30/31). С.196-291.

³ Жмака В. М. Соціально-економічний розвиток міст Лівобережної України в 1920-ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2011. 264 с.

⁴ Олійник М. М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них. Харків: Б. в., 1998. 128 с.

⁵ Лапченко А. С. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2018. 287 с.

⁶ Сушко О.О. Організаційно-промислові форми денационалізації промисловості України (у 20-ті рр. ХХ ст.) // укр. іст. журнал, 2003. № 4. С. 112-122.

⁷ Рудь А.А. Розвиток кооперативної торгівлі на Харківщині в роки НЕПу. Харків: Основа, 2007. 163 с.

інфраструктури. Інша праця автора, розкриває вплив кооперативів на забезпечення промислових потреб і стабілізацію ринку¹.

Євсюкова О. Г. у своїй роботі² акцентує увагу на дрібному кустарно-ремісничому виробництві, його адаптації до умов ринку та значенні у відновленні економіки міста. Водночас Онацький М. Ю. у своїй статті³ аналізує згортання НЕПу та його наслідки для приватної промисловості Харкова.

І.В. Скубій зробила вагомий внесок у дослідження торговельної сфери Харкова в роки НЕПу⁴, особливо зосередившись на розвитку приватної торгівлі⁵, державних акціонерних підприємств⁶ і діяльності органів державної безпеки на торговельні відносини⁷. Її роботи характеризуються детальним аналізом і використанням значного масиву джерел, що дозволило розкрити особливості розвитку торгівлі в умовах економічних і політичних трансформацій того часу.

Важливий внесок у дослідження соціально-економічного розвитку Харкова та тим процесам, що відбувалися в місті в роки нової економічної

---

¹ Рудь А.А. Діяльність Харківського центрального робітничого кооперативу 1924-1929 рр. // Каразінські читання (історичні науки: матеріали 62-ї міжнародної конференції молодих вчених (ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 24 квітня 2009 року)). Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. С. 279-280.

² Євсюкова О.Г. Кустарно-ремісничя промисловість міста Харкова в роки НЕПу (1921-1928 рр.). Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. Спец. 07.00.01. Історія України. Харків, 2019. 18 с.

³ Онацький М.Ю. Ліквідація приватно-промислового виробництва у Харкові у 1927-1929 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків, 2012. Вип. 15. С. 196-204.

⁴ Скубій І.В. Торгівля в Харкові в роки НЕПу (1921-1929 рр.). Спеціальність 07.00.01. Історія України. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. Харків, 2013. 18 с.

⁵ Скубій І.В. Кооперативна торгівля Харкова в перші роки НЕПу та її місце в політиці радянської влади // Історія торгівлі, податків та мита: тези доповідей V-ї міжнародної школи-семінару (Днепропетровськ, 27-28 жовтня 2011 року). Київ: ін-т історії НАН України, 2011. С. 86-87.

⁶ Скубій І.В. Державні акціонерні торговельні підприємства в Харкові в роки НЕПу // Український історичний збірник. Київ: ін-т історії України, 2012. Вип. 15. С. 140-146.

⁷ Скубій І.В. Торгівля як сфера діяльності органів державної безпеки в Харкові в перші роки НЕПу (1921-1923 рр.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. Вип. 14. С. 226-233.

політики зробили такі науковці, як Ю.П. Волосник¹, Л.А. Прилуцька², М.Ю. Онацький³, О.Г. Махоніна⁴, В.В. Кабачек⁵, І.В. Щербіна⁶ та ін.

Їхні роботи охоплюють широкий спектр питань, зокрема діяльність приватних підприємців, формування кооперативної торгівлі, функціонування кустарно-ремісничої промисловості, вплив радянської влади на приватну торгівлю та промисловість, боротьбу з безробіттям, роль акціонерних підприємств, а також ліквідацію нової буржуазії в період згорання НЕПу. Завдяки їхньому дослідницькому підходу вдалося створити цілісну картину соціально-економічних трансформацій Харкова в контексті радянської економічної політики.

Особливо хотілося б виділити фундаментальну роботу «Історія міста Харкова ХХ ст.», яке було присвячено 350-річчю Харкова. Ця робота охоплює широко коло проблем з історії НЕПу в Харкові. Зокрема промисловість, соціальну сферу, кустарно-ремісниче виробництво, діяльність місцевої влади з відродження індустрії торгового обігу. Певне місце приділяється вивченню

¹ Волосник Ю.П. З історії підприємницької діяльності непманів на Харківщині в ХХ роки // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету вип. XIV. Запоріжжя 2002. С. 143-151.; його ж Волосник Ю.П. З історії діяльності непманів України на вечірніх позабіржєвих зборах (американців в роки НЕПу). // збірник наукових праць Хар. Держ. Пед. Університету ім. Г. С. Сковороди. Серія історія та географія. 2002. Вип. 9. С. 146-153.

² Прилуцька Л.А. Боротьба з безробіттям у Харкові в ХХ - на початку 30-х років. Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. Спец. 07.00.01. історія України. Харків, 2007. 20 с.; її ж Прилуцька Л.А. Артїлі безробітних в м. Харкові у 1920-ті роки // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків, 2006. Вип. 9. С. 227-238.

³ Онацький М. Ю. Приватне торговельне і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921-1928 рр.). Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. Спец. 07.00.01. історія України. Харків, 2013. 17 с.; Онацький М. Ю. Розвиток приватної торгівлі Харкова (1924-1928 рр.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків, 2009. Вип. 12. С. 249-255; його ж Онацький М.Ю. Підприємці та робітники приватного сектора у Харкові в роки НЕПу. Суперечливість відносин. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків, 2010. Вип. 13. С. 159-165.; його ж Онацький М.Ю. Ліквідація приватної торгівлі у Харкові в умовах згорання НЕПу (1927-1929 рр.). // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Київ, 2011. Вип. 37. С. 152-165.; його ж Онацький М.Ю. Експропріація майна та власності приватних підприємців Харкова в умовах згорання НЕПу. // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ. Київ; Харків, 2011. № 2 (37). С. 126-136.;

⁴ Махоніна О.Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах НЕПу (1921-1928 рр.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Харківський нац. університет ім. В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 189-196.

⁵ Кабачек В.В. Діяльність місцевих рад України по відродженню промисловості на початку НЕПу. // Вісник Харк. Держ. політехнічного університету. Харків, 1999. № 20. С. 27-36.

⁶ Щербіна І.В. Ліквідація нової буржуазії України (1928-1932 рр.). Спеціальність 07.00.01. Автореф. Дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. Харків, 2008. 18 с.

соціального складу населення міста Харкова та тим змінам його структури, що відбулися в ХХ роки.¹

Західноєвропейські та американські науковці, серед яких варто відзначити Р. Барнза², Д. Боффа³, Е. Карра⁴, С. Куртуа⁵ та інших, приділили значну увагу змішаному характеру непівської економіки. Їхні роботи допомогли окреслити багатокладність цієї епохи, де ринкові механізми поєднувалися з активним втручанням держави.

Серед найважливіших зарубіжних досліджень варто відзначити працю Дж. Хесслер⁶, яка детально розглядала поняття «економіки споживання» в радянському контексті. Її робота стала основою для розвитку міждисциплінарного підходу до вивчення економічної історії, що поєднує аналіз економічних процесів, повсякденності та соціальних аспектів. Історія споживання дозволяє оцінювати не лише економічні показники, але й поведінку різних соціальних груп у купівельній діяльності, їхні ставлення до цін, смаки та вподобання.

Важливим є розуміння того, як споживчі практики впливали на різні верстви населення: селян, робітників, інтелігенцію, партійних діячів тощо. У своїх працях українські історики звертали увагу на повсякденне життя 1920-х років, аналізуючи харчування та споживання як частину соціального життя. Однак залишаються питання про специфіку культури споживання в різних соціальних і професійних групах, які потребують глибшого вивчення.

П. Грегорі⁷ у своїх роботах підкреслював, що нова економічна політика мала значний успіх завдяки співіснуванню приватної та державної власності.

---

¹ Історія міста Харкова ХХ століття : присвячується 350-річчю міста Харкова / О. Н. Ярмиш та ін. Харків: Фоліо: Золоті сторінки, 2004. 686 с.

² Барнз Р. Суспільна психологія у США та СРСР 20-30-х років у світлі теорії споживання // Питання історії. 1995. № 2. С. 133-137.

³ Боффа Д. Історія Радянського Союзу в 2 Т. Т. 1. / Перек. с італ. Київ: Ніка-Центр, 1994. 629 с.

⁴ Carr E. The Russian Revolution: From Lenin to Stalin (1917–1929), London: Macmillan, 1979. 107 p.

⁵ Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / Куртуа С., Верт Н., Панне Жан Луї, Пачковський А., Бартошек К. Львів, 2008. 711 с.

⁶ Hessler Julie. A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953. Princeton, 2004. 366 p.

⁷ Gregory P. The Political Economy of Stalinism. New York: Cambridge University Press, 2004. 319 p.

Німецький історик Й. Баберовські¹ наголошував на ролі нової генерації підприємців, які були рушійною силою економічних змін у 1920-х роках. Такі висновки демонструють, як приватне підприємництво впливало на економічний ландшафт і сприяло формуванню нових економічних відносин.

Ці дослідження західних науковців зробили значний внесок у вивчення історії Радянського Союзу, зокрема періоду нової економічної політики (НЕП).

Джеффри Хоскінг у своїй праці "History of the Soviet Union 1917-1991"² аналізує політичну та соціально-економічну історію СРСР, звертаючи увагу на зміни, що відбувалися протягом майже століття, включаючи період НЕПу.

Алан М. Болл у роботі³ (1987) досліджує роль непманів як приватних підприємців, які діяли в умовах часткової лібералізації економіки, і їхню взаємодію з радянською владою.

Серед інших досліджень, що розкривали повсякденне життя радянського суспільства, особливо виділяються праці Ш. Фіцпатрік⁴. Вона використовувала нові методологічні підходи соціальної історії для аналізу таких явищ, як дефіцит, споживча поведінка, неформальні зв'язки, привілеї тощо. Це дозволяло зрозуміти, як дефіцит товарів став частиною повсякденного життя і залишив глибокий слід у свідомості радянських людей. Навіть в умовах НЕПу, коли ринок функціонував відносно вільно, існували проблеми з постачанням товарів. Наприкінці 1920-х років, коли НЕП почав згортатися, ситуація загострилася ще більше, з'явилася практика «примусового асортименту», коли споживачі змушені були купувати непотрібні товари разом із потрібними. Це посилювало проблему дефіциту і створювало нові виклики для ринкових відносин.

---

¹ Баберовські Й. Червоний терор: Історія сталінізму. Київ: Академія, 2007. С. 55.

² Hosking G. History of the Soviet Union 1917-1991. Oxford university press, 2012. 176 p.

³ Alan M. Ball. Russia's Last Capitalists. The Nephmen, 1921-1929. University of California Press, 1987. 243 p.

⁴ Sheila Fitzpatrick. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. New York: Oxford University Press, 1999. 168 p.

Також Шейла Фіцпатрік у своїй книзі¹ розглядає соціальні та культурні аспекти радянського суспільства, зокрема трансформацію ідентичності в умовах нової економічної політики.

Проте в роботах іноземних авторів, Харків згадується лише епізодично, системного та фундаментального вивчення процесів НЕПу Харкова, залишаються поза полем зору іноземних авторів.

Загалом, від 1920-х років до початку 2000-х років в історичній науці сформувався окремий напрям дослідження економічних і соціальних аспектів нової економічної політики (НЕПу), в межах якого активно вивчалися питання розвитку торгівлі, кооперації, великої та дрібної промисловості. Торговельні відносини, що стали однією з основних складових політики радянської влади у 1920-х роках, поступово перетворилися на предмет глибокого аналізу, особливо в період незалежності України, коли з'явилася можливість більш об'єктивного й детального вивчення минулого.

Отже, розглянутий вище матеріал дозволяє зробити висновок, що тема історії Харкова в роки нової економічної політики є водночас актуальною і все ще недостатньо вивченою. Хоча дослідники значною мірою торкнулися таких важливих аспектів, як розвиток промисловості, кооперативної та приватної торгівлі, роль державних акціонерних підприємств і боротьба з безробіттям, окремі питання досліджені лише епізодично. Зокрема, потребують подальшого вивчення питання соціальної структури міста, такі як формування та діяльність підприємницьких і робітничих груп, роль кустарно-ремісничої промисловості та культурні аспекти життя суспільства.

Недостатньо розкритими залишаються також питання взаємовідносин між суспільством і підприємцями в Харкові, особливо в умовах політичного тиску та зміни економічного курсу радянської влади. Недостатня увага дослідників приділяється проблемам функціонування дрібної торгівлі, взаємодії між кооперативними та приватними ініціативами в Харкові,

---

¹ Sheila Fitzpatrick. *Tear Off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton University Press. 2005, 352 p.

практично не вивчена історія фінансових установ, а також вплив державної політики на побут і споживчі практики харків'ян.

Щоб заповнити ці прогалини, дана робота спрямована на систематизацію вже існуючих досліджень та введення нових джерел до наукового обігу. Вона має на меті дослідити соціально-економічні процеси Харкова в роки нової економічної політики, приділивши особливу увагу взаємодії державного і приватного секторів, вивченню регіональних особливостей торгівлі та промисловості, а також соціального складу населення міста. Це дозволить не лише глибше зрозуміти специфіку Харкова як одного з ключових центрів економічного розвитку УСРР, але й зробити вагомий внесок у загальну історіографію нової економічної політики.

1.2. Аналіз джерельної бази

Джерельна база даного дослідження представлена широким комплексом опублікованих документів. Використані джерела можна розподілити на декілька основних груп: урядові документи радянського періоду, постанови і рішення монополю правлячої комуністичної партії, матеріали господарських органів та комісій, документи місцевих органів влади, праці партійних та державних діячів, статистичні матеріали, опубліковані тематичні збірки, періодична преса та джерела особистого характеру.

Залучення різних типів джерел, включно з офіційними постановами, матеріалами господарських органів та свідченнями особистого характеру, створює можливість багатопланового аналізу розвитку економіки Харкова та його соціального поля в роки нової економічної політики. Ця комплексна база джерел сприяє глибшому розумінню соціально-економічних процесів, та впливу державної політики на їх розвиток у тогочасній столиці УСРР та особливостей взаємодії між різними секторами економіки регіону.

Отже, джерельна база дослідження складається з різноманітних матеріалів, які можна поділити на кілька груп. Першу групу утворюють документи радянського уряду, постанови й рішення державної партії, а також матеріали господарських органів і їхніх комісій. До цієї групи джерел слід віднести Конституцію УСРР¹, Цивільний кодекс², що визначали правові рамки для підприємництва, торгівлі і кооперації. У рамках дослідження були використані звіти та документи конференцій і з'їздів КП(б)У³, які дозволяють зрозуміти внутрішньопартійну дискусію, політичні розбіжності та основні етапи економічних реформ. Вони також показують реакцію на зміни, що відбувалися в країні під час НЕПу, і можуть дати уявлення про конкретні ініціативи та етапи розвитку торгівлі, які стосувалися Харкова. Особливу цінність для аналізу процесу згорання/ліквідації НЕПу становить

---

¹ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Вісник ВУЦВК. 1919. №24. Ст. 212.

² Цивільний кодекс УСРР 1922 року // затв. ВУЦВК 16.XII. 1922. Харків: ВУЦВК, 1923. 248 с.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т. 1. 1918-1941. К., 1976. 1007 с.

опублікований збірник стенограм пленумів ЦК ВКП(б) 1928–1929¹ років. Матеріали Всеукраїнських з'їздів рад² відіграють важливу роль у відображенні державного курсу на місцевому рівні, оскільки вони демонструють адаптацію республіканських рішень до специфіки регіонів, таких як Харків. Їхнє вивчення допомагає зрозуміти, як Харків реагував на загальні тенденції економічної політики, а також наскільки успішно або неуспішно реалізовувалися економічні ініціативи в умовах НЕПу.

До цієї групи джерел належать також нормативно-правові акти, прийняті місцевими органами влади для регулювання торгівлі. Зокрема, важливими є збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України³, звіти урядових установ⁴, і міської ради⁵, а також обов'язкові постанови губерньського та окружного виконавчих комітетів⁶. Збірники законів та правил внутрішньої торгівлі⁷, документи про кооперацію та її оподаткування⁸, а також кримінальне законодавство⁹ дозволяють відстежити зміни у політиці радянської влади стосовно різних учасників ринку та їх правове становище.

Друга група джерел включає праці партійних та державних діячів. Ці матеріали містять виступи і публікації керівних осіб більшовицької партії, які окреслювали бачення розвитку економічної політики і визначали підходи до торгівлі. Наприклад, програма М. І. Бухаріна¹⁰ підкреслювала необхідність індустріалізації через активізацію товарообміну між державною

¹ Як ламали неп: стенограми пленумів ЦК ВКП(б) 1928-1929 рр.: у 5 т. Т. 1. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), 6-11 квітня 1928 р. К., 2000. 495 с.

² Десятий Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Бюлетень № 11. Засід. 11, 12 квіт. 1927 р.: організація торгу і кооперації: Х., 1927. 57 с.

³ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків, 1921-1929.

⁴ Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923–24 рік до дев'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Харків, 1925. 303 с.

⁵ Матеріали до звіту Харківської міськради XI скликання за 1926-27 і 1927-28 роки. Х., 1928. 125 с.

⁶ Збірник обов'язкових постанов Харківського окружного виконавчого комітету, 1926 рік. Х., 1926. 257 с.

⁷ Закони і правила щодо внутрішньої торгівлі: збірник чинних в Україні постанов, інструкцій, циркулярів і роз'яснень. Х., 1928. VIII, 136 с.

⁸ Збірник декретів і постанов щодо кооперації та податкового оподаткування. Вип. 1 Х., 1922. 176 с.

⁹ Кримінальний кодекс УСРР: у редакції 1927 р. зі змінами по 1 червня 1928 р. Харків: Держвидав, 1928. 122 с.

¹⁰ Бухарін М. І. Проблеми теорії та практики соціалізму. І. Київ: Політвидав, 1989. С. 176-186.

промисловістю і приватним сільським господарством. У своїх виступах він наголошував на потребі посилення цінової політики та прискорення товарообігу. З іншого боку, Є. О. Преображенський пропонував використовувати штучний дисбаланс цін між містом і селом для накопичення ресурсів, необхідних для індустріалізації¹. Він підкреслював, що радянська влада змогла трансформувати елементи капіталістичного устрою, адаптуючи їх до власних потреб перехідного періоду².

Третя група джерел – статистичні матеріали, які є надзвичайно важливими для аналізу економічної ситуації у період НЕПу. З перших років впровадження політики НЕПу видавалися збірники статистичних даних про стан економіки та торгівлі в УСРР³. Статистичні таблиці та звіти⁴ дозволяли відстежити тенденції та особливості розвитку торгівлі як у межах республіки, так і на місцевому рівні.

Особливе значення для вивчення торговельної діяльності у Харкові мали статистичні збірники та довідники⁵, що описували специфіку торговельної інфраструктури міста та регіону.

Важливим доповненням до джерельної бази цього дослідження є матеріали союзних, республіканських та місцевих періодичних видань. Незважаючи на те, що преса того часу була цілковито радянською, а опозиційна преса була давно ліквідована, а її зміст строго відповідав

¹ Преображенський Є. О. Нова економіка (теорія і практика): 1922-1928 рр.: у 2 т. Т. 1-2. Київ: Генеза, 2008. С.110.

² Преображенський Є. О. Від непу до соціалізму (погляд у майбутнє Росії та Європи). Київ: Держвидав, 1922. С. 103.

³ Внутрішня торгівля України в I півріччі 1923-24 і 1924-25 рр. // Статистика України. Сер. 12, Статистика торгівлі. Харків, 1926. Вип 1. № 98. С. 103.

Збірник статистичних економічних відомостей про торгівлю України, 1925–26–1929–30 рр. // Статистика України. Сер.12, Статистика торгівлі. Харків, 1931. № 206. С. 164.

Народне господарство України в 1924-25 р. 1 квартал. Харків: Політвидав., 1925. 386 с.

Приватна торгівля: за матеріалами експедиційного вибіркового обстеження у Харкові та Києві: 1924-25 рр. Харків: Держвидів України, 1926. С. 109.

Торгівля у містах України // Статистика України. Серія 12. Статистика торгівлі. Харків, 1924. Вип. 2. № 54. С. 237.

⁴ Статистичні таблиці про стан торгівлі України. Київ, 1927. 16 с.

⁵ Торговельна мережа Харківської губернії на початку 1924 р. Харків, 1925. Вип. 8. С. 50-55.

Харківська округа: стат. щорічник 1928-29 р. Харків, 1929. 320 с.

Харківщина в цифрах на 1928-1929 р. Харків, 1929. 360 с.

офіційному партійному курсу, залучення статей з газет та журналів 1920-х років є необхідним для комплексного аналізу розвитку торгівлі та державної, кооперативної та приватної промисловості в Харкові¹. Публікації у партійній центральній та місцевій пресі висвітлювали ключові аспекти економічної політики, відносини між державою та кооперативами, а також взаємодію з приватним сектором.

Серед найважливіших видань можна відзначити «Вісті ВУЦВК»², які відображали основні напрямки державного курсу в економіці та торгівлі. Ці публікації дозволяють простежити зміни в політиці влади, реакції на економічні виклики та підходи до організації торговельної діяльності. Окрему цінність становлять спеціалізовані галузеві збірники, такі як «Кооперативний бюлетень»³, «Кооперативний книгар»⁴ та «Кооперативне будівництво»⁵. У цих виданнях висвітлювалися як теоретичні аспекти кооперативного руху, так і практичні питання його впровадження, що дає можливість дослідити розвиток кооперативної системи у контексті загальноекономічної ситуації.

Значний інтерес становлять статті, присвячені актуальним питанням торгівлі в Україні та, зокрема, у Харкові. Такі матеріали публікувалися у виданнях «Вісник статистики України»⁶, «Комунальне господарство»⁷, «Пролетарська правда»⁸ та «Харківський пролетар»⁹. У них детально розглядалися питання організації та розвитку торговельних мереж, аналізувалися успіхи та труднощі впровадження економічних реформ, висвітлювалися проблеми товарного дефіциту та взаємодії між державними й приватними підприємствами.

¹ Скубій І. Торгівля в Харкові у світлі періодичної преси 1920-х років Київ: Генеза, 2011. С. 79.

² Вісті ВУЦВК: щод. газ. ВУЦВК і харк. губвиконкому. Харків, 1920-1934.

³ Бюлетень союзу кооперативних установ губсоюзу: щотижнева газета. Харків. 1921-1928 р.

⁴ Кооперативний книгар: книгоспілка. Харків. 1925-1930 р.

⁵ Кооперативне будівництво: щомісячний журнал органу споживчої кооперації України. Харків. 1921-1930 р.

⁶ Вісник статистики України: статистико-економічний щомісячний журнал. Харків, 1927-1930 р.

⁷ Комунальне господарство: щод. газ. Київ. міська рада. К., 1923-1930.

⁸ Пролетарська правда: щод. газ. Київ. губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради. Київ, 1921-1925.

⁹ Харківський пролетар: щод. газ. Харківського обкому КП(б)У, облвиконкому, облпрофради, ХМПК і міськради. Харків, 1919-1934.

Періодика, незважаючи на свій підконтрольний характер, надає цінну інформацію про щоденні виклики, що постали перед торговельним сектором у 1920-х роках. Вона допомагає реконструювати картину економічного життя, показати не лише офіційні позиції, але й реальні практики та умови, в яких функціонували торговельні установи. Статті з періодичних видань дозволяють відчутти пульс економічного життя того часу, зрозуміти реакції на виклики НЕПу та проаналізувати, як зміни в політичній та економічній ситуації впливали на регіональний рівень, зокрема на Харків.

Особливу роль у дослідженні торгівлі в Харкові в роки нової економічної політики відіграють джерела особистого походження. До цієї категорії належать роботи економістів та суспільних діячів, які після еміграції з СРСР продовжували аналізувати соціально-економічні процеси. Значний інтерес викликають спогади М. В. Валентинова (Вольського)¹, котрий підкреслював, що саме торгівля, а не просто розподіл товарів, який запровадили більшовики із впровадженням НЕПу, стала важливим елементом для створення економічної основи соціалізму. Його зауваження дозволяють краще зрозуміти специфіку кооперативної торгівлі та її роль у формуванні нових економічних відносин.

Досить цінними є спогади О. Семененка «Харків, Харків...», що лише в 1990-ті роки стали доступними читачеві². Чимало їхніх сторінок відображають яскраві враження сучасника тих непівських часів, що жив у тоді у Харкові.

Цінним джерелом стали також щоденники та спогади видатних діячів, зокрема громадсько-політичного діяча і літературознавця С. О. Єфремова, який відвідав Харків у 1926 році. У своїх записах він описував місто як «місто спекулянтів», звертаючи увагу на загальнодержавну проблему дефіциту товарів і складнощі, які виникали при спробі придбати необхідні речі. Його висловлювання, наприклад, про те, що «тільки час збавиш і нерви собі

---

¹ Валентинов М. (Вольський М.). Нова економічна політика і криза партії після смерті. Київ: Либідь, 1991. 365 с.

² Семененко О. Харків, Харків... Нью-Йорк: Березіль, 1992. 160 с.

зопсуєш, коли треба щось купити», свідчать про реальні труднощі, з якими стикалися споживачі того часу¹.

Також один відомий літератор Валеріян Підмогильний у своєму творі «Місто» якраз змальовую Харків в роки НЕПу.²

Важливими є й згадки іноземців, які відвідували СРСР у 1920-х роках. Зокрема, роботи європейських комуністів, які залишили свої спогади у вигляді публіцистичних творів. Хоча ці матеріали потребують критичного підходу через їхню політичну заангажованість, вони надають унікальну можливість оцінити споживчий ринок і торгівлю з погляду сторонніх спостерігачів. Одним із прикладів є праця данського письменника Мартіна Нексе, який після свого візиту до радянської держави у 1922 році опублікував твір, що, попри свій публіцистичний характер і політичну заангажованість, розкриває особливості життя за часів «царя НЕПу»³.

Залучення джерел особистого походження, зокрема спогадів, мемуарів і візуальних матеріалів, розширює розуміння соціальних і економічних процесів у Харкові під час НЕПу. Це допомагає створити більш повну картину того, як взаємодіяли державна політика, кооперативний рух і приватна торгівля, та відображає їхній вплив на життя звичайних громадян. Подальше опрацювання цих джерел передбачає застосування спеціалізованих історичних методів дослідження і потребує глибшого вивчення для ще детальнішого аналізу економічної історії того періоду.

У цілому, розглянутий комплекс джерел має значний репрезентативний потенціал, що забезпечує можливість проведення всебічного аналізу розвитку торгівлі, промисловості та соціального життя в Харкові в роки нової економічної політики (НЕПу). Цей комплекс включає як офіційні документи, так і матеріали особистого походження, статистичні дані, публіцистику та візуальні джерела, що створює широке підґрунтя для багатовекторного

---

¹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ "Газета "РАДА", 1997. 848 с.

² Валеріян Підмогильний. Місто. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1954. 304 с.

³ Нексе М. Цар неп. Очима іноземців, 1917-1932. Київ: політвидав, 1932. С. 183-195.

дослідження. Завдяки цьому можна не лише простежити основні тенденції торгівлі у Харкові, але й виявити її характерні особливості у контексті як загальнонаціональних, так і регіональних соціально-економічних процесів 1920-х років.

Аналіз різних видів джерел дозволяє дослідити вплив державної політики на функціонування торгівлі та промисловості, а також взаємодію між державним, кооперативним та приватним їх секторами. Офіційні документи, зокрема постанови уряду та партійні рішення, надають уявлення про те, як змінювався економічний курс радянської влади у відповідь на виклики перехідного періоду і як це відображалось на соціально-економічному житті Харкова. Вони допомагають зрозуміти, як ці зміни впливали на торгівлю, промисловість, регулювання ринку та приватного підприємництва, а також соціальну сферу.

Джерела особистого походження, включаючи щоденники та спогади очевидців, надають цінний матеріал для вивчення соціально-психологічних аспектів, «духу часу», а також повсякденного життя людей у період НЕПу. Ці свідчення розкривають настрої та переживання мешканців Харкова, відображаючи складні умови, з якими вони стикалися через перманентний товарний дефіцит, черги та інші супутні явища. Вони також дозволяють глибше зрозуміти особливості поведінки споживачів і їхні взаємодії з торгівельними закладами.

Періодичні видання та публіцистика доповнюють картину, надаючи офіційну інформацію про події та явища, займаючись проурядовою пропагандою, яка впливала на формування суспільної думки щодо різних аспектів нової економічної політики. Статті з тогочасних газет та журналів допомагають простежити розвиток торговельних і ринкових інституцій, промисловості, кустарно-ремісничого виробництва, дозволяють бачити зміни у співвідношенні між державним і приватним секторами, а також розуміти, які проблеми були найактуальнішими для тогочасного суспільства.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що пристойна джерельна база створює можливості для глибокого і системного дослідження, розуміння розвитку соціально-економічних процесів у Харкові в роки НЕПу. Це дозволяє висвітлити, як торгівля та промисловість в Харкові адаптувалися до умов ринкової економіки, перебуваючи під жорстким контролем радянської держави. Такий підхід також дає змогу виявити специфічні риси регіонального розвитку та зробити висновки про взаємодію економічних і соціальних процесів на різних рівнях суспільного життя.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологія дослідження соціально-економічного розвитку Харкова в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) ґрунтується на загальноприйнятих принципах об'єктивності, системності та історизму, визнаному представниками різних історичних шкіл. Поряд із загальнонауковими методами пізнання, такими як синтез і аналіз, історичне і логічне, узагальнення та абстракція, автор використав спеціальні історичні методи.

До їх числа відносяться історико-системний, історико-типологічний, історико-порівняльний, метод історичних реконструкцій, а також соціально-психологічний метод, проблемно-хронологічний підхід, статичний метод.

Дослідження також базується на комплексному підході, що забезпечує інтеграцію різноманітних методів аналізу для досягнення всебічного розуміння соціально-економічних процесів, які відбувалися у місті в зазначений період. Поєднання традиційних історичних і міждисциплінарних методів дозволило детально дослідити ключові аспекти розвитку Харкова, зокрема торгівлю, промисловість, соціальну інфраструктуру та повсякденне життя його мешканців.

Одним із ключових методологічних підходів став історико-системний метод, який дозволив розглядати розвиток Харкова як цілісної системи, що функціонувала у межах змін економічної і соціальної політики радянської держави періоду НЕПу. Цей підхід дав змогу проаналізувати взаємозв'язок між політичними рішеннями, економічними процесами та соціальною структурою міста. Під час написання роботи він допоміг системно відстежити вплив державної політики на різні аспекти розвитку Харкова - торгівлю, промисловість та організацію соціальної інфраструктури.

Щоб глибше зрозуміти місце Харкова у ширшому соціально-економічному контексті, був використаний історико-порівняльний метод. Його застосування забезпечило можливість аналізувати розвиток Харкова у контексті інших міст України. Порівняння Харкова з іншими промисловими

центрами, такими як Київ чи Дніпропетровськ, дозволило виявити регіональні особливості впровадження НЕПу. У роботі цей метод допоміг виявити спільні риси та відмінності у реалізації економічної політики, що дало змогу визначити місце Харкова у загальнонаціональному соціально-економічному контексті.

Щоб врахувати людський фактор у впровадженні реформ, у роботі було застосовано біографічний метод. Аналіз діяльності конкретних осіб – підприємців, управлінців, керівників економічних органів та ін. - дозволив дослідити їхній внесок у реалізацію економічної політики. Цей метод сприяв розумінню того, як особисті ініціативи вплинули на впровадження реформ і розвиток економіки міста.

У роботі автор використала метод історичних реконструкцій для створення детальної картини розвитку торгівлі, промисловості та соціальної інфраструктури Харкова. Зокрема, завдяки аналізу архівних документів, статистичних звітів і періодичних видань вдалося реконструювати соціально-економічну динаміку міста в період НЕПу.

Для того, аби класифікувати ключові особливості економічних та соціальних змін у Харкові в період НЕПу автор застосувала історико-типологічний метод. За допомогою цього методу вдалося визначити типові риси розвитку кооперативної торгівлі, приватного підприємництва та державного управління в місті.

У дослідженні був використаний проблемо-хронологічний підхід для аналізу етапів впровадження НЕПу, від початку його реалізації до згорання наприкінці 1920-х років. Метод дозволив відстежити, як змінювалися економічні умови, соціальні практики та взаємодія між владою і населенням на різних етапах цього періоду.

Метод контент-аналізу використовувався для дослідження матеріалів тогочасної преси, зокрема газет і журналів («Вісті ВУЦВК», «Харківський пролетар», «Український економіст», «Господарство Харківщини» та ін.). Завдяки цьому методу вдалося виявити основні теми і тенденції у висвітленні

соціально-економічних питань, зрозуміти офіційну позицію влади та оцінити суспільні настрої. У роботі цей метод допоміг реконструювати інформаційний контекст епохи і зрозуміти реакцію населення на політичні та економічні зміни.

Таким чином, використання загальнонаукових і спеціальних історичних методів дозволило автору розкрити тему роботи Харкова в роки нової економічної політики. Використані методи і підходи дозволяють відтворити не лише економічну динаміку, але й розкрити загальну картину життя міста у зазначений період, відображаючи його роль у ширшому контексті розвитку радянської України та СРСР загалом.

РОЗДІЛ 2. ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ

На початку 1920-х років економіка України перебувала у вкрай важкому стані. Наслідки тривалої громадянської війни та політики воєнного комунізму завдали надзвичайно жорстокого удару по народному господарству. Зокрема, у 1920 році валовий обсяг сільськогосподарської продукції становив лише 65% від рівня 1913 року, тоді як обсяги виробництва важкої промисловості знизилися до 13,75% від показників довоєнного періоду.¹ Кількість робітників у великих промислових підприємствах скоротилася з 2,4 млн осіб у 1913 році до 1,273 млн у 1920 році.² Спостерігалось значне зниження продуктивності праці, що призвело до масової міграції населення з міст до сільської місцевості для уникнення голоду.

Більшість промислових підприємств фактично припинили свою діяльність: з 37 тисяч зареєстрованих у 1920 році працювали лише близько 2 тисяч.³ Металургійна промисловість практично зупинилася, видобуток залізних та марганцевих руд припинився. У вугільній галузі обсяги видобутку вугілля знизилися до 18% від рівня 1917 року, понад 600 шахт не функціонували. Через нестачу палива та металу машинобудівні підприємства скоротили обсяги виробництва до 4% від довоєнного рівня.⁴ Ситуація ускладнювалася кризовим станом інфраструктури: значна частина залізничного та водного транспорту була зруйнована, що унеможливлювало налагодження нормальних економічних зв'язків між галузями народного господарства та регіонами країни. Комунальне господарство перебувало в аналогічному критичному стані: окремі електростанції були зупинені, а система водопостачання практично не функціонувала.

---

¹ Нариси розвитку народного господарства Української РСР / В.В.Бондаренко, Д.Ф.Вірник, І.Н.Романенко та ін. К.: Вид-во АН УРСР, 1949. 579 с.

² Там само. С. 121.

³ Там само. С. 121.

⁴ Там само. С. 122.

Нова економічна політика (НЕП) була офіційно прийнята на **X з'їзді РКП (б)**, який відбувся в березні 1921 року. На цьому з'їзді було ухвалено рішення про заміну продрозкладки продподатком,¹ що стало початком переходу від політики воєнного комунізму до НЕПу. Це рішення стало ключовим етапом у зміні економічної стратегії більшовицької влади. Основною метою запровадження НЕПу був вихід з глибокої соціально-економічної та політичної кризи, зниження гострої соціальної напруженості суспільстві через поступки селянству. Окрім цього, НЕП був спрямований на відновлення «нормальних» зовнішньополітичних відносин і подолання міжнародної ізоляції. НЕП передбачав плюралізм існування різних форм власності в економіці: були дозволені як кооперативи, так і приватне підприємництво.² Основна мета цієї політики полягала в максимальному розвитку продуктивних сил і покращенні умов життя робітників та селян. Відновлення зруйнованої промисловості стало одним із пріоритетів радянської влади. Промисловість - основна сфера, в яку прагнула інвестувати радянська влада. Харків, як один із провідних промислових центрів України, відігравав ключову роль у загальнонаціональному процесі економічної реконструкції.

У перші роки НЕПу радянська держава залишила під своїм контролем націоналізовані великі промислові підприємства (так звані «командні висоти»), які хоча й зазнали значних втрат внаслідок війни та економічної кризи, але мали стратегічно важливий для більшовиків характер. Відновлення важкої промисловості, зокрема підприємств машинобудування та енергетики, стало пріоритетним завданням державної політики.

В галузі промисловості перехід до непу виявився у тому, що більшовицька держава, зберігши у своїх руках т.зв. "командні висоти" - всю

---

¹ Ленін В.І. Проект резолюції з питань нової економічної політики // Повне зібрання творів. Т. 43. Київ: політвидав, 1973. 591 С.

² Про економічну політику. Резолюція X Всеукраїнської конференції РКП(б) 27 травня 1921 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.У 2т. Т. 1: (1918-1941). К. 1976. С. 234-236.

велику та більшість середньої промисловості, банківську систему (поновлену при переході до НЕПу), транспорт (залізниця, повітряний, морський), зовнішню торгівлю допустила приватний капітал в індустріальну сферу у формі концесій, оренди дрібних державних підприємств, через часткову денационалізацію (з грудня 1921р.) раніше націоналізованих дрібних підприємств, функціонування невеликих приватних промислових закладів. Так, постанова РНК від 5 липня 1921р. дозволяв здачу в оренду державних підприємств кооперативам, товариствам і приватним особам.¹ Більшість підприємств здавалася на строк від 2 до 5 років, взамін на 10-15% виробленої продукції. У той же час встановлювалося (декретом від 10 грудня 1921р.), що предметом приватної власності можуть бути промислові підприємства з числом робітників не більше 20.² У той же час процес денационалізації промислових підприємств наштовхнувся на спротив з боку місцевої влади. Справа доходила до того, що члени комісії з денационалізації подекуди зазнавали арешту. Так, у Харкові комісія тресту Головборошна, що перевіряла процес денационалізації та передачі в оренду млинів була «заарештована та посаджена в підвал».³

Одним із центральних об'єктів відродження було Харківське паровозобудівне підприємство (колишній завод «Гельферіх-Саде»), яке було націоналізоване у 1920 році та перетворилося на одне з найбільших машинобудівних підприємств в Україні. Відновлення виробництва на заводі відбувалося завдяки державній підтримці та модернізації виробничих потужностей. Вже до 1923 року завод досяг рівня довоєнного виробництва, виготовляючи близько 120 паровозів щорічно. У 1926 році цей показник зріс до 150 паровозів на рік, а в 1929 році - до 200 одиниць, що свідчило про

---

¹ Про порядок здавання в оренду підприємств: Постанова РНК УСРР від 5 липня 1921 р. // ЗУ УСРР. 1921. № 394. Ст. 425.

² Промисловість і робітничий клас Харківщини. 1917 – червень 1941. Збірник док. і матеріалів. Харків: Прапор, 1986.

³ Там само.

успішне відновлення промислового потенціалу Харкова. Це значно поліпшило транспортну інфраструктуру міста та країни.¹

Іншим важливим осередком промислового розвитку в Харкові стало підприємство електромеханічного виробництва, яке спеціалізувалося на виготовленні електротехнічного обладнання та генераторів. За часів НЕПу цей завод став основним виробником електротехніки в Україні. Модернізація виробництва та впровадження новітніх технологій забезпечили значне зростання обсягів продукції. До 1926 року підприємство виробляло до 60% усієї електротехнічної продукції в Україні.²

Важливу роль у відродженні державної промисловості Харкова відіграло також будівництво нових та реконструкція старих енергетичних об'єктів. Протягом 1925 року в місті та його околицях було збудовано кілька нових електростанцій, які забезпечували електроенергією як саме місто, так і сусідні промислові регіони. До 1927 року Харків став одним із найбільших споживачів електроенергії в Україні, що значно сприяло зростанню обсягів промислового виробництва.³

Легка промисловість у Харкові теж була представлена на високому рівні, зокрема текстильні фабрики, які забезпечували одягом не лише регіон, а й інші області. Харків, завдяки своєму залізничному вузлу, міг швидко отримувати сировину і розповсюджувати готову продукцію по всій країні, що давало місту додаткову перевагу.

Харчова промисловість також займала важливе місце в економіці Харкова. Заводи з переробки м'яса, молока та зерна забезпечували не лише місцевий ринок, а й постачання до інших регіонів. Наприклад, харчові підприємства Києва та Одеси були більш локальними за обсягами, тоді як харківські мали ширшу географію збуту.

---

¹ Роки трудових звершень: нариси історії Харківського моторобудівного заводу «Серп і Молот». Харків: Прапор, 1975. 186 с.

² Нарис історії Харківського електромеханічного заводу. Частина 1. Харків, 1965.

³ Там само.

До 1924 року ситуація в державній промисловості Харкова почала стабілізуватися. Відновлення важкої промисловості досягло суттєвого прогресу, що супроводжувалося ухваленням нових законодавчих актів. Зокрема, постанова ВРНГ (Вища рада народного господарства) від 1924 року стимулювала централізовану модернізацію обладнання на державних підприємствах. Харківський машинобудівний завод, відомий також як «Завод імені Малишева», почав відновлювати виробництво техніки для сільського господарства та транспорту.¹

У 1925 році кількість державних підприємств у Харкові значно зросла, і вони контролювали близько 70% виробничих потужностей міста. За офіційною статистикою, обсяги промислового виробництва в місті досягли 80% від рівня 1913 року, що свідчить про поступове відродження після економічної кризи початку 1920-х років.²

Під впливом державної політики індустріалізації, яка посилилася після 1925 року, держава також почала централізовану підтримку металургійної галузі. Наприклад, було відновлено кілька металургійних заводів у Харкові, які до 1927 року випускали 50% металопродукції регіону. Це забезпечувалося централізованими замовленнями від держави, що регулювалися постановою РНК УСРР.

Початок першого п'ятирічного плану у 1928 році ознаменувався посиленням державного контролю над усіма галузями промисловості. Держава спрямувала ресурси на масштабну індустріалізацію, що позначилося на суттєвому зростанні виробничих потужностей.

Одночасно зі зростанням державних підприємств, приватні підприємства в Харкові почали поступово закриватися. Якщо у 1925 році приватні підприємства становили близько 15% всіх промислових потужностей міста, то до 1929 року ця частка зменшилася до 5%. Держава централізувала

---

¹ ПЗ – Завод імені Малишева. 1895-1995 р. Коротка історія розвитку. Харків, 1995. 275 с.

² Промисловість і робітничий клас Харківщини. 1917 – червень 1941. Збірник док. і матеріалів. Харків: Прапор, 1986.

контроль над усіма стратегічними галузями промисловості, що призвело до згорання приватної ініціативи.¹

Однією з реформ у промисловому секторі також можна вважати створення трестів - організацій, які функціонували як приватні підприємства, орієнтовані на ринкові умови, та мали статус окремих юридичних осіб, що несли відповідальність за власні фінансові зобов'язання. Трести були важливим елементом постреволуційної економічної стратегії, адже вони дозволяли збільшити виробничі потужності та покращити ефективність в окремих галузях.

Однак більшовицький уряд не міг дозволити повну автономію трестам, тому впровадив низку регуляцій, які обмежували їхню діяльність. Однією з важливих норм було встановлення вимоги щодо відкладання не менше 20 % прибутку до резервного капіталу підприємств.² Ця міра мала на меті не лише стримувати створення великого класу підприємців, а й сприяти стабільному розвитку виробничих потужностей на рівні самих підприємств.

Надалі виникли синдикати — об'єднання трестів, що спеціалізувалися на вузьких галузях виробництва. На кінець 1922 року до синдикатів належало близько 80 % усіх трестів, а до 1928 року, до завершення періоду НЕПу, кількість синдикатів зросла до 23, що охоплювало майже всі сектори промисловості. Створення синдикатів було одним із інструментів для концентрації капіталу та покращення координації між виробниками в рамках окремих галузей.³

Одним із важливих кроків у розвитку промисловості стало ухвалення декрету про концесії в 1920 році, який дозволяв іноземним інвесторам створювати видобувні або переробні підприємства на території майбутнього,

---

¹ Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 204 с.

² Декрет ВЦВК «Про державні промислові підприємства, що діють на засадах комерційного розрахунку (трести)» // ЗУ УСРР. 1921. № 52. ст. 371.

³ Гринчуцький В. Промислові трести України в 20-ті роки. Київ: Наукова думка, 1997. 170 с.

але в Харкові велись перемовини з потенційними іноземними концесіонерами, але вони не дали належних результатів.

Незважаючи на позитивні результати у розвитку промисловості, акціонери трестів і іноземні інвестори отримували значні прибутки, що викликало негативну реакцію з боку комуністичних лідерів.¹ Вони почали вважати, що для досягнення стійкого і системного розвитку промисловості необхідна радикальна зміна економічної стратегії, зокрема перехід до планового управління виробництвом. Це стало одним із факторів, що підштовхнули до відмови від політики НЕПу та впровадження більш централізованих методів управління економікою.

Згідно з постановами X з'їзду РКП(б) у 1921 році, який ознаменував перехід до НЕПу, було офіційно дозволено розвиток кооперативного руху, і держава почала підтримувати кооперативні підприємства, особливо в легкій і харчовій промисловості². Невеликі підприємства підлягають приватизації. Приватні підприємці мають можливість наймати до 20 працівників. Малий і середній бізнес незабаром становитиме 20% ВВП.³ У Харкові, кооперативи активно використовували цю можливість. Кооперативна промисловість у Харкові, як і в інших великих промислових центрах України, розвивалася у відповідь на необхідність відновлення економіки після Громадянської війни та кризи військового комунізму. В умовах обмеженого державного фінансування кооперативи стали значущими учасниками економічної діяльності, особливо у виробництві товарів широкого вжитку.

Протягом 1920-х років спостерігалось стійке зростання кількості кооперативних підприємств у Харкові. За даними джерел, кількість кооперативів у місті зросла з кількох десятків на початку 1920-х років до кількох сотень до кінця десятиліття. У 1925 році у Харкові налічувалося 375

---

¹ Гринчуцький В. Промислові трести України в 20-ті роки. Київ: Наукова думка, 1997. 170 с.

² Ленін В.І. Проект резолюції з питань нової економічної політики // Повне зібрання творів. Т. 43. Київ: політвидав, 1973. 591 С.

³ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У. Державне видавництво України, 1928. № 2, С. 46-72; № 3, С. 42-63.

кооперативних підприємств, які виробляли близько 30% усієї продукції легкої промисловості регіону.¹

Кооперативи активно займалися виробництвом товарів для споживання, таких як текстиль, взуття, меблі, продукти харчування. Ці підприємства, будучи менш залежними від централізованого державного планування, могли швидше адаптуватися до потреб місцевого населення. Зокрема, Харківський кооператив «Промисловий союз» у 1926 році виробляв понад 15% текстильної продукції регіону.²

Кооперативи значною мірою сприяли створенню робочих місць. Якщо у 1923 році на кооперативних підприємствах Харкова було зайнято близько 5 тисяч осіб, то до 1928 року цей показник зріс до 18 тисяч.³ Зростання кооперативного сектора допомогло пом'якшити соціальні наслідки кризи військового комунізму, сприяло зростанню зайнятості та підвищенню рівня життя міського населення.

Крім того, кооперативні підприємства відігравали важливу роль у забезпеченні стабільних поставок товарів на місцевий ринок. Завдяки гнучкій системі управління та частковому звільненню від жорсткого державного регулювання, кооперативи були більш конкурентоспроможними порівняно з державними підприємствами, що позитивно впливало на ціни та якість продукції.

Кооперативна промисловість Харкова в роки НЕПу стала одним із важливих елементів економічного відновлення та зростання. Завдяки підтримці держави та більш ліберальним економічним умовам, кооперативи змогли внести значний внесок у відновлення промислового виробництва та поліпшення соціально-економічної ситуації в місті. Приклад кооперативної промисловості Харкова демонструє, як кооперативи стали важливою

---

¹ .УСРР в цифрах // Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1926. 84 с.

² Україна: стат. довід. // Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1926. 516 с.

³ Україна : стат. щорічник на 1928 рік // Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1928. 387 с.

частиною економіки в умовах часткової ринкової лібералізації в Радянському Союзі.

Протягом років нової економічної політики приватна промисловість у Харкові зазнала значних змін. Введення НЕПу дало змогу частково відновити приватну ініціативу, що сприяло економічному зростанню після років занепаду, спричиненого громадянською війною та політикою воєнного комунізму.

Початкові роки НЕПу в Харкові були періодом повільного відновлення. Держава дозволила приватним підприємцям працювати в обмежених секторах економіки, переважно в легкій промисловості та торгівлі. Малий і середній бізнес отримав можливість відновити свою діяльність, причому приватники могли наймати до 20 працівників, що стимулювало розвиток малих підприємств.

Згідно зі звітами за 1922 рік, кількість приватних підприємств у місті досягла 1000 одиниць. В основному це були дрібні мануфактури та майстерні, які спеціалізувалися на виробництві товарів широкого вжитку (одяг, взуття, меблі). До 1923 року приватні підприємства забезпечували близько 10% виробництва товарів у місті. У цей період позитивними аспектами можна вважати відновлення економіки та створення нових робочих місць, що сприяло стабілізації соціально-економічної ситуації в місті. Проте державні обмеження на діяльність приватних підприємців, а також слабкий розвиток важкої промисловості, залишали приватний сектор на периферії економічного життя. Приватні підприємства здебільшого функціонували в дрібній і середній промисловості, не маючи можливості конкурувати з державними та кооперативними структурами в стратегічно важливих галузях.

У 1924-1925 роках відбулося найбільше зростання приватного сектора в Харкові. За даними статистики, до 1925 року кількість приватних підприємств збільшилася до 2500 одиниць, що складало близько 15% усіх зареєстрованих підприємств у місті. Приватний сектор забезпечував до 20% загальної

промислової продукції, включаючи значну частку в харчовій та текстильній промисловості.

Приватники активно користувалися можливістю орендувати націоналізовані раніше підприємства, що дозволило їм розширити виробництво та покращити технічну базу. За офіційними даними, у 1925 році приватні млини виробляли до 30% борошна для харківського ринку, що було значним показником порівняно з початком десятиліття.

Приватний сектор демонстрував динамічне зростання, що супроводжувалося збільшенням рівня зайнятості та частковою модернізацією підприємств. Однак приватні підприємства стикалися з обмеженим доступом до важкої промисловості та були практично відсторонені від участі в державних замовленнях, що значно стримувало їхній розвиток у галузях економіки.

У 1926-1927 роках відбулася стабілізація приватної промисловості, але водночас з'явилися перші ознаки згортання НЕПу. Приватні підприємства продовжували відігравати важливу роль у харківській економіці, проте посилення контролю з боку держави почало стримувати розвиток. До 1927 року кількість приватних підприємств дещо зменшилася - до 2300 одиниць, але вони все ще забезпечували близько 25% товарів широкого вжитку.

Статистичні звіти за 1926 рік свідчать, що частка приватних підприємств у виробництві харчової продукції знизилася до 25%, тоді як державні кооперативи почали посилювати свій вплив. Попри це, приватні заводи з виробництва кондитерських виробів та борошна залишалися конкурентоспроможними.

Останні роки НЕПу ознаменувалися значним згоранням приватного сектора. Після ухвалення більш жорстких регуляцій щодо приватного підприємництва та початку індустріалізації кількість приватних підприємств у Харкові різко скоротилася. За офіційними даними за 1929 рік, кількість

приватних підприємств зменшилася до 1500, а їхня частка в загальному виробництві впала до 10%.¹

Приватна ініціатива була поступово витіснена кооперативними та державними підприємствами, що зумовило майже повну націоналізацію промисловості до кінця 1929 року. Державні підприємства отримали пріоритетні замовлення, тоді як приватники почали стикатися з браком фінансування та доступу до сировини.

Отже, у цьому розділі розглянуто процеси відродження та розвитку промисловості Харкова в роки нової економічної політики (НЕП), зокрема внесок державної, кооперативної та приватної промисловості. Хоча економічне зростання цього періоду мало позитивний вплив на відновлення міста, аналіз також виявив низку труднощів і негативних аспектів у функціонуванні кожного сектору.

Незважаючи на підтримку уряду, державна промисловість зіткнулася з низкою труднощів. Зокрема, централізоване управління часто призводило до недостатньої гнучкості в ухваленні рішень, бюрократії та повільного реагування на зміни ринкових потреб. Багато підприємств державного сектора не мали достатнього фінансування для модернізації, що обмежувало їхню ефективність та призводило до відставання у впровадженні нових технологій. Дефіцит матеріальних ресурсів і кваліфікованих кадрів також негативно позначався на продуктивності та якості виробництва.

Кооперативний сектор відіграв важливу роль у промисловості Харкова, але зіштовхнувся з проблемами, пов'язаними з нестачею фінансування та обмеженими можливостями для розширення. Державний контроль над кооперативами іноді стримував їхню автономність і здатність оперативно реагувати на попит, що обмежувало їхню конкурентоспроможність. Крім того, кооперативи нерідко мали проблеми з матеріально-технічним забезпеченням, а державні органи розглядали цей

---

¹ Andrei Markevich, Mark Harrison «Great War, Civil War, and Recovery: Russia's National Income, 1913 to 1928» // Journal of Economic History. Vol. 71. No. 3. 2011. pp. 672-703.

сектор як тимчасовий елемент економіки, що негативно впливало на довгострокове планування.

Хоча приватний сектор приніс певні позитивні зміни, його діяльність стикалася з низкою обмежень. Радянська держава, виходячи з класових пріоритетів, всіляко обмежувала розвиток приватного підприємництва, зокрема промисловості. Вона чинила податковий, адміністративний та поза економічний тиск на приватних підприємців, стримуючи розвиток приватної ініціативи. Відсутність гарантій стабільності й високі ризики обмежували інвестиції, а приватні підприємства, побоюючись репресій, змушені були працювати у невизначених умовах. Крім того, конкуренція між приватним і державним секторами породжувала соціальне напруження, оскільки держава прагнула зберегти контроль над ключовими галузями.

Промисловий розвиток Харкова був неоднорідним, що призвело до посилення соціальної нерівності між робітниками державного, кооперативного та приватного секторів. Нерівномірність оплати праці, нестабільність зайнятості в кооперативах і приватних підприємствах та жорстка регуляція у державному секторі спричиняли соціальні конфлікти та впливали на загальну атмосферу невпевненості. Крім того, деякі галузі промисловості не отримували належного розвитку через пріоритети державного планування, що негативно позначалося на загальному економічному потенціалі міста.

Таким чином, хоча відродження промисловості в роки НЕПу сприяло певним позитивним зрушенням, значні труднощі, з якими зіткнулися державний, кооперативний і приватний сектори, суттєво обмежували потенціал економічного розвитку Харкова.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТОРГІВЛІ У 1921-1929 РОКИ

Після завершення громадянської війни більшовицька влада стикнулася з критичною ситуацією в економіці. Руйнація промисловості, транспортної інфраструктури та сільського господарства призвела до значного спаду виробництва, голоду й безробіття¹. Попередня політика "воєнного комунізму" виявилася неефективною, посиливши соціальну напругу та опір селянства. У цих умовах радянське керівництво змушене було шукати компроміс. Нова економічна політика (НЕП), запроваджена у 1921 році, стала відповіддю на виклики часу. Вона передбачала відновлення товарно-грошових відносин, легалізацію приватної торгівлі та стимулювання підприємництва, що сприяло відродженню економіки та стабілізації суспільства.

Негайного розв'язання потребувало налагодження товарообміну. На початку березня 1921 року X з'їзд РКП(б) ухвалив рішення про заміну продрозкладки продподатком². Ця зміна передбачала, що селяни могли залишати частину вирощеного врожаю після сплати податку та вільно обмінювати залишки в межах місцевого господарського обігу. Це стало першим кроком до легалізації ринкових відносин та відновлення економіки після періоду воєнного комунізму.

У подальшому В. І. Ленін використав термін "нова економічна політика" (НЕП), щоб позначити комплекс заходів, спрямованих на відновлення торгівлі, стимулювання сільського господарства та допуск приватної ініціативи у виробництві.

Торгівля стала ключовим елементом відбудови, адже вона була зв'язковою ланкою між сільським господарством і промисловістю. Вона виступала основним механізмом забезпечення обміну продукцією, який раніше відбувався за допомогою примусової розкладки, а тепер здійснювався

---

¹ Малий І. Й. Держава і ринок: філософія. Київ: Академія, 2005. С. 58-59.

² КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1898-1970. Т. 2: 1917-1924. К., 1970. С. 246 -247.

через ринок. Однак, для більшовицької партії, яка зберігала ідеали суворої централізації та контролю, допущення ринкової системи ставило питання: як поєднати ринкові відносини з контролем держави?

Система НЕПу була орієнтована на планування та регулювання торгівлі, яка базувалася на таких основних принципах:

Централізований розподіл товарів: державна концентрація товарних потоків із подальшим розподілом їх між зовнішнім і внутрішнім ринками, а всередині країни — між різними галузями виробництва та споживачами.

Регулювання цін: встановлення та нормування цін на основні товари для збереження контролю над ринком.

Формування торговельної структури: створення та розвиток державних і кооперативних торговельних установ, які працювали згідно з визначеними методами для забезпечення цілей економічної політики¹.

У ситуації, коли держава контролювала більшість торговельних операцій, водночас допускаючи участь приватного капіталу, влада змогла здійснювати свою цінову політику. Декрет «Про обмін», ухвалений у травні 1921р., дозволяв вільний обмін промислових виробів на продовольчі речі. Вже влітку 1921р. товарообмін явочним порядком став виходити за межі місцевого товарообігу і замінятися грошовою купівлею-продажем. В серпні 1921р. РНК змушений був дозволити місцевій владі не обмежуватися межами місцевого обороту, а «переходити де це можливо та вигідно до грошової форми обміну». Ленін у жовтні 1921 р. мусив визнати: «З товарообміном нічого не вийшло, а приватний ринок виявився сильніше за нас, і замість товарообміну вийшла звичайна купівля-продаж, торгівля». ²

В галузі торгівлі, на яку «швиденько» перетворився запланований більшовиками товарообмін між промисловістю і селянськими господарствами, приватний капітал посідав важливе місце-особливо у

---

¹ Виноградський Н. Система та практика регулювання товарообігу // Господарство України. 1928. № 5. С. 25.

² Ленін В.І. Проект резолюції з питань нової економічної політики // Повне зібрання творів. Т. 43. Київ: політвидав, 1973. 591 С.

роздрібній, де йому належало 9/10 роздрібного торгового апарату (у містах – понад 94%)¹. Це було не випадковим явищем, держава свідомо спрямовувала його в сферу обігу, оскільки не мала коштів для відродження торгівлі.

Першим етапом у формуванні державного сектору торгівлі стало прийняття постанови РНК УСРР від 4 серпня 1921 року під назвою «Про вилучення деяких товарів з вільного обігу»². Цей нормативний акт закріплював монопольне право держави на торгівлю такими товарами, як сіль, газ, нафтопродукти, цукор, залізо, шкіра для взуття, текстиль, папір, стрічки для друкарських машинок, а також медикаменти. Такий крок дозволив уряду здійснювати централізований контроль над ключовими торгівельними операціями, створюючи основу для подальшого розвитку державного контролю.

Державна торгівля в Українській РСР у період НЕПу була представлена різними типами організацій. Серед найбільших підприємств були компанії, такі як ВАТТ, «Сприяння» і «Ларьок», а також дрібні оптові та роздрібні компанії регіонального значення³. Крім того, існував сектор трестів і синдикатів, які працювали у сфері торгівлі та були зосереджені за межами України.

Однак на початкових етапах НЕПу організаційна структура державної торгівлі в УСРР мала суттєві недоліки. Місцеві торговельні органи не були об'єднані єдиною адміністрацією чи централізованою бухгалтерією, що значно знижувало їхню ефективність у контролі за торгівлею. У результаті державна торгівля не відігравала значної ролі в загальній економічній системі України в цей період.

У 1921–1922 роках більшість радянських установ почали проходити організаційне оформлення. У цей період місцева державна торгівля була переважно представлена губернськими комітетами забезпечення, які згодом

---

¹ Кучер О.О. Питання історії народів СРСР. Харків, 1987. С. 47.

² Бойко, О. В. Державне управління економікою УСРР в період НЕПу. Харків: Вид-во Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2010. 216 с.

³ Матеріали до доповіді уряду України на другій сесії ЦВК СРСРІІІ скликання. Х., 1926. С. 84.

трансформувалися в торговельні відділи губернських рад народного господарства. Деякі з цих відділів перетворилися на торговельні або навіть торговельно-промислові установи. Таким чином, губернські торги залишилися структурою, яка продовжувала функціонувати як частина рад народного господарства, а частина з них набула форми пайових товариств¹.

Для управління торгівлею наприкінці 1921 року почала створюватися система державних торгів (держторгів), які працювали під керівництвом губернських відділів народного господарства, підпорядковуючись Всеросійській раді народного господарства (ВРНГ). Цей підхід вимагав розбудови розвиненої мережі торговельних організацій для ефективного регулювання внутрішнього товарообігу.

Навесні 1922 року стало зрозуміло, що головною причиною промислової кризи в країні став недостатній розвиток торгівлі та її невідповідність потребам народного господарства². У своїй доповіді начальник Харківського губкомвнуторгу Я.М. Гольберт вказував, що основними причинами зростання цін на промислові товари були повоєнні зміни в структурі економіки і надмірні організаційні витрати³.

Для контролю над цінами Комісаріат запровадив жорсткі заходи, заборонивши текстильним і шкіряним підприємствам підвищувати ціни без узгодження. Це було частиною стратегії уряду з регулювання ринкових цін і стабілізації економіки, а також було покликане посилити контроль над торговими операціями.

Процес створення органу для регулювання торгівлі викликав значні суперечки щодо його форми та функцій, адже висвітлив різні підходи до економічної політики і товарообігу⁴. Питання необхідності такого органу обговорювалися також на місцевому рівні, зокрема під час засідань

---

¹ Внутрішня торгівля Союзу за 10 років. К., 1928. С. 229

² Мейс Джеймс. Комунізм і дилема національного визволення: Україна у 1920-1930-х роках. Київ: Основи, 1993. С. 322.

³ Мейс Джеймс. Комунізм і дилема національного визволення: Україна у 1920-1930-х роках. Київ: Основи, 1993. С. 347.

⁴ Лантух І.В. Державне регулювання торгівлі в Україні в роки НЕПу. Харків: Наукова думка, 2011. С. 70.

Харківської губернської економічної наради у вересні 1922 року. В результаті обговорень було створено Комісію з внутрішньої торгівлі, яка розпочала роботу 2 листопада 1922 року. Комісія швидко зайнялася підготовкою законодавчих актів, організацією бірж, ярмарків і торговельних нарад. Основні завдання включали регулювання внутрішньої торгівлі, розробку торговельного кодексу, вирішення питань ціноутворення та податково-тарифної політики.

Комісія також мала стимулювати промислові підприємства брати активну участь у ринкових операціях для збуту своєї продукції, а її рішення були обов'язковими для виконання як центральними, так і місцевими органами.

Протягом 1921-1923 років відбувалося активне формування торговельного апарату¹. Однак паралельно розгорталися суперечки щодо того, як запобігти негативним наслідкам зростання комерційної активності державних установ. Було вирішено зосередитися на оптовій торгівлі як основному інструменті, що дозволяє зберегти управління ринковими процесами в руках держави.

Встановлення державної оптової торгівлі в політиці більшовицького керівництва відіграло ключову роль у період НЕПу. Більшовики розглядали оптову торгівлю як засіб посилення державного контролю над економікою, включаючи дрібнотоварне виробництво. Вони прагнули інтегрувати державу в ринкові відносини, щоб забезпечити контроль над ними.

У 1923 р. під час проведення торгового перепису в Україні було зафіксовано 318 оптових підприємств, із числа яких 212 були державними (56%), а їхня частка у товарообігу досягала 85%².

Водночас приватні підприємства становили лише 19% від загальної кількості і забезпечували 3,8% товарообігу. До 1925 року держава

---

¹ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт // Повне зібрання творів у 55 томах. Т. 44. Київ: Політвидав України., 1969. С. 152

² Торгівля у містах України // Статистика України. Серія 12. Статистика торгівлі. Харків, 1924. Вип. 2. № 54. С.2.

контролювала вже 91,5% оптового ринку, що свідчить про майже повне монополізування цієї сфери¹.

У Харкові, який був столицею УСРР, також спостерігався стрімкий ріст державної оптової торгівлі: кількість закладів зросла з 73 до 174 протягом одного року. Більшість зайнятих у цій сфері працювали в державному секторі, що підтверджує ключову роль держави в організації оптової торгівлі.

У період розвитку торгівлі, особливо в Харкові як столиці УСРР, ключовим завданням було досягнення ефективної організації торговельних процесів. 11 січня 1924 року на засіданні Комісії з внутрішньої торгівлі наголошувалося на необхідності раціоналізації, яка мала б зв'язати державну промисловість із кінцевим споживачем. На XIII з'їзді РКП(б) у травні 1924 року особливу увагу звернули на те, що державний капітал має «завоювати» оптову торгівлю, що забезпечило б повний контроль над приватним сектором². У підсумку, державна оптова торгівля стала основним інструментом регулювання ринку в роки НЕПу. З весни 1924 року і по осінь в країні відбувається наступ на приватний капітал в сфері торгівлі, що призвів до скорочення приватного торговельного апарату.

З середини 1920-х років розвиток державної торгівлі в Україні супроводжувався проблемою «ножиць цін», яка полягала у суттєвому розриві між цінами на промислові та сільськогосподарські товари. Промислові товари продавалися за завищеними цінами, тоді як на сільськогосподарську продукцію ціни залишалися низькими³. Основними причинами цього явища стали нестача обігових коштів у торговельних організаціях, великі накладні витрати, а також відсутність ефективного управління витратами⁴. Торговельні органи замість зниження витрат намагалися компенсувати свої збитки за

---

¹ Торгівля у містах України // Статистика України. Серія 12. Статистика торгівлі. Харків, 1924. Вип. 2. № 54. С. 3

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1898–1970. Т. 3. 1924–1927. Київ: Політвидав України, 1979. С. 63.

³ Кульчицький С. В. Ціна великого перелому: політика сталінізму в Україні у 1920–1930-ті роки. Київ: Генеза, 1991. С. 58.

⁴ Харківський пролетар: щод. газ. Харківського обкому КП(б)У, облвиконкому, облпрофради, ХМПК і міськради. Харків, 1925. 1 січня.

рахунок додаткових націнок, що ще більше підвищувало ціни і не відповідало ринковій кон'юктурі.

Крім того, неефективність державної торгівлі посилювалася через слабкий зв'язок між центром і периферією, погане знання ринку та відсутність ефективної роботи з покупцями. Щоб виправити ситуацію, влада організувала дослідження роботи як загальнодержавних, так і місцевих торговельних органів, зокрема у Харкові, який був центром українського ринку. У 1925 році уряд повідомив про досягнення зменшення розриву в цінах і стабілізацію співвідношення між промисловими та сільськогосподарськими товарами. Однак, розбіжності в цінах все ще існували в наступні роки, що свідчило про тривалі труднощі в регулюванні цінової політики.

У 1925/1926 господарському році в Харкові державна оптова торгівля активно зростала, що підтверджується обігами на Харківській товарній біржі, які збільшилися на 58% у першому кварталі. Державна частка в оптовій торгівлі досягла 62% у 1926/1927 році та 64% у 1927/1928 році. Питома вага приватних осіб на біржі складала всього 5,7%. Тобто біржова практика свідчила, що приватний торговець сам на біржі майже не з'являвся.¹ У Харкові в 1927/1928 році було 150 державних оптових закладів, що свідчить про значне витіснення приватного сектора².

Контроль над оптовою торгівлею став ключовим завданням для влади, особливо в останні роки НЕПу. Логічно, що з посиленням державного контролю над оптом виникла потреба в подальшому регулюванні роздрібною торгівлі, адже саме вона забезпечувала доступ кінцевих споживачів до товарів і мала значний вплив на економічні відносини між містом і селом.

Державні установи прагнули не лише утримувати монополію на оптовому ринку, а й забезпечити ефективний вплив на роздрібну торгівлю, аби закріпити свій контроль над усією торговельною системою³.

---

¹ Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки НЕПу. Харків.: Основа, 2004. С. 73.

² Патентна торгівля України у II півріччі 1924-25 р. і I та II півріччі 1925-26 р. за матеріалами промислового оподаткування Харків: держвидав України, 1928. С. 251.

³ Голдобін В. І. Торгівля та підприємництво в Україні у 1920-ті роки. Харків: Ранок, 2003. С. 88.

В УСРР роздрібна торгівля здебільшого контролювалася Українським пайовим товариством «Ларьок», створеним 17 листопада 1922 року для розвитку державної торгівлі та охоплення роздрібного сегмента. «Ларьок» займався продажем тютюну, бакалії та товарів широкого вжитку¹. Головою товариства призначили В. М. Єрмоценка. Засновниками виступили державні установи, включно з ВУЦВК, Червоним Хрестом і Тютюновим трестом України. Початковий капітал складав 100 000 крб., а пайовиками стали лише державні органи, що забезпечило товариству фінансову й організаційну підтримку².

Однак, розвиток державної роздрібної торгівлі, зокрема Українського пайового товариства «Ларьок», зустрічав опір багатьох партійних і господарських працівників, які сумнівалися в її доцільності. Виникали проблеми з організацією, асортиментом, культурою обслуговування, а також з крадіжками товарів і коштів. Хоча товариство отримувало підтримку місцевої влади, воно не відповідало встановленим стандартам. Водночас, участь державних структур була обумовлена прагненням контролювати роздрібний ринок, особливо у столиці³.

У 1922/1923 господарському році державна роздрібна торгівля займала 2,8% усього товарообігу міста. Причини цього варто шукати не лише у відсутності досвіду, а в незадовільній роботі органів влади та поганій організації торгівельної справи⁴. На засіданні губернської комісії з внутрішньої торгівлі 19 травня 1923 року було ухвалено, що роздрібна діяльність у межах державних оптових трестів має бути лише тимчасовою. Передбачалося поступове передання цієї сфери кооперативам і спеціалізованим державним структурам на кшталт «Ларька», щоб забезпечити

---

¹ Кочо Н. Українське Пайове Товариство «Ларьок» // Господарство України. 1925. № 5. С. 153.

² Там само. С. 154.

³ Рішення партії та уряду з господарських питань у 5 т. Т. 2. 1929-1940 гг. Київ: Держвидав України, 1967. С. 94-95.

⁴ Танцюра В. Г. Торгівля та підприємництво в Україні в 1920-х роках: питання розвитку та регулювання. Львів: Світ, 2011. С. 92.

більш ефективний розвиток роздрібно́ї торгівлі¹. У середині 1923 року правління «Ларька» поставило за мету надати товариству переваги в закупівлі товарів перед приватним сектором, зробити його суто комерційною організацією, збільшити кількість точок у робітничих районах і випустити додаткові акції. 23 червня 1923 року Українська економічна рада підтримала цю ідею, акцентуючи на необхідності усунення недоліків і перетворення «Ларька» на комерційну структуру². Основними проблемами «Ларька» були низький професійний рівень працівників, відсутність системи підбору товарів і нерациональне використання коштів. Тільки 5% завідувачів мали досвід у торгівлі, що призводило до закупівлі малоходових товарів і фінансових труднощів³. Ревізії виявили численні зловживання та нестачі в касах, що послаблювало довіру населення до мережі.

У жовтні 1923 року в місті функціонувало 137 торговельних точок мережі, включно з оптовими, але роздрібні заклади займали лише 6,21% загального товарообігу, що свідчило про обмежений вплив державної торгівлі, яка поступалася приватному сектору.

Розвиток «Ларька» супроводжувався численними труднощами, такими як низька кваліфікація персоналу (лише 5% завідувачів мали досвід у торгівлі), відсутність ефективної системи підбору товарів та зловживання коштами, що підривало довіру населення до мережі⁴. До кінця 1923 року оборот «Ларька» складав 437 292 крб., значна частина яких витрачалася на малоходові товари, що накопичувалися на складах і не знаходили попиту⁵.

Для виправлення ситуації правління товариства розробило заходи, як-от кредитування робітників, співпраця з трестами для стабільного постачання товарів, активна реклама та розширення мережі. Влада намагалася надати

---

¹ Збірник документів і матеріалів з історії економічної політики УСРР у період НЕПу / упоряд. С. Кульчицький, Л. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1967. С. 43.

² Збірник документів і матеріалів з історії економічної політики УСРР у період НЕПу / упоряд. С. Кульчицький, Л. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1967. С. 80.

³ Там само. С. 81

⁴ Соболев, В. Г. Економічні реформи в Україні в період НЕПу. Київ: Либідь, 2006. С.68

⁵ Бюлетень Наркомату торгівлі УСРР за 1923 рік. Київ: Наркомат торгівлі УСРР, Вип. 5. 1923.

«Ларьку» більше переваг, залучаючи додатковий капітал і зміцнюючи торговельну мережу. Однак нестабільність управлінських підходів і суперечності в політиці перешкоджали завоюванню ринку. У червні 1923 року на засіданні Комвнупоргу навіть обговорювалося питання про заборону державної роздрібною торгівлі.

Наприкінці 1923 року в Харкові діяло 599 державних торговельних закладів, з яких 95 були роздрібними. Однак їх частка в товарообігу міста залишалася незначною¹. Цей досвід виявив труднощі соціалістичної торгівлі в умовах ринку, що вимагало рішучих заходів для досягнення успіху.

Паралельно були спроби використати на ринку акціонерну форму підприємництва.

Акціонерна торгівля в 1920-х роках мала переваги над державною оптовою та роздрібною торгівлею завдяки гнучкості управління, швидшій реалізації товарів, залученню додаткового капіталу та ефективнішому управлінню ризиками. Її змішана форма власності дозволяла швидко адаптуватися до змін попиту, розширювати асортимент і краще забезпечувати віддалені регіони. Порівняно з державною торгівлею, яка діяла на основі планових завдань, акціонерна була орієнтована на комерційну вигоду, що підвищувало її ефективність і конкурентоспроможність.

Акціонерні товариства в УСРР у 1920-х роках стали важливим інструментом реалізації нової економічної політики (НЕП), спрямованої на залучення капіталу для відновлення економіки. Їх створення дозволяло поєднувати державний контроль із ринковими механізмами, залучаючи приватний та іноземний капітал у торгівлю та виробництво. Одним із перших було Харківське губерньське акційне товариство «Губакторг», засноване у жовтні 1922 року². Його метою було поліпшення постачання товарів у регіоні, залучення приватних інвесторів, а також збільшення обігових коштів через продаж акцій.

---

¹ Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект. К: Генеза, 2002. С. 16.

² Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). Чернівці, 2002. С. 116.

Згідно зі статутом «Губакторгу», 51% акцій належало державним установам, а 49% мали бути передані приватним інвесторам. Проте приватний капітал залишався обережним: викуплено було лише близько 4% акцій¹. Це свідчило про недовіру до спільної діяльності з державою, а також про побоювання підприємців щодо політичних ризиків. Приватні особи воліли зберігати автономію і не надто охоче брали участь у державних ініціативах. На початку 1923 року з ухваленням «Цивільного кодексу УСРР» було офіційно визначено правовий статус акціонерних товариств. Відповідно до кодексу, акціонерне товариство вважалося організацією, заснованою під конкретною назвою зі статутним капіталом, поділеним на рівні частини (акції), і відповідало за свої зобов'язання лише власним майном². Ця правова визначеність підкреслювала, що держава розглядала акціонерні товариства як важливий елемент ринку в умовах НЕПу.

Восени 1923 року обіги Харківського «Губакторгу» зросли до 63,3 млн крб., водночас витрати становили трохи більше 2,1 млн крб³. Це призвело до реорганізації як центрального торговельного апарату, так і регіональних контор. Таким чином, уже через рік після створення наприкінці 1922 року, «Губакторг» зазнав перших структурних змін. Це свідчило про його роль як початкової ланки у розвитку державної акціонерної торгівлі, яку в майбутньому продовжили інші товариства.

Держава зберігала контроль над більшістю акцій, тоді як частка приватних інвесторів і кооперації була невеликою. Це монопольне становище використовувалося владою для регулювання торгівлі на регіональному рівні. Основна мета «Губакторгу» полягала у формуванні ефективної системи оптової торгівлі для обслуговування кооперативів, але без участі у роздрібній торгівлі, яка була прерогативою споживчої кооперації. Метою створення акціонерних товариств у межах нової економічної політики було забезпечення

---

¹ Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. С. 47.

² Цивільний кодекс УСРР. Харків: Держвидав України, 1923. 248 с.

³ Гончаренко О.Л. Торгівля в радянській Україні: організація і розвиток (1921–1929 рр.). Харків: Прапор, 1999. С. 107.

швидкого продажу продукції державних підприємств із подальшим залученням приватного капіталу. Однак їхній фінансовий стан на початкових етапах був складним, тому місцеві органи влади в Харкові вжили заходів для поліпшення становища, зокрема, в 1923 році було прийнято рішення викупити частину акцій «Губакторгу» на суму 50 000 крб¹. Незважаючи на позитивні зрушення в розвитку державної акціонерної торгівлі, у серпні 1924 року на засіданні окружного планового комітету було відзначено, що міський ринок досі недостатньо охоплений товариством. Особливу увагу приділили заходам щодо боротьби з приватною торгівлею в зоні діяльності акціонерних підприємств.

17 жовтня 1924 року було офіційно зареєстровано нове «Харківське губерньське акційне товариство «Губакторг», яке стало наступником попереднього товариства. На початку 1925 року його мережа складалася з двох оптових, трьох оптово-роздрібних та трьох роздрібних магазинів, частина з яких виявилася збитковою. У березні 1925 року обіги мережі становили 441 652 крб., при цьому більшість доходу надходила з центральних оптових та технічних магазинів². У липні того ж року було засновано Харківське торговельне акційне товариство (ХАТТ), яке займалося постачанням сировини, продовольства та інших товарів до промислових об'єктів і поширенням продукції в сільських районах та містах.

У господарському 1925/1926 році фінансове становище ХАТТ зміцнилося: чистий прибуток досяг 1 119 909 крб., а обіг з продажу склав 2 007 943 крб. Водночас проблемою залишалися високі націнки на товари, що сягали 17,7%³. До 1 жовтня 1925 року мережа ХАТТ складалася з 51 торговельного закладу. У 1926/1927 господарському році розпочалося скорочення роздрібної

---

¹ Гончаренко, О. Л. Торгівля в радянській Україні: організація і розвиток (1921–1929 рр.). Харків: Прапор, 1999. С. 117.

² Скубій І.В. Державні акціонерні торговельні підприємства в Харкові в роки НЕПу // Український історичний збірник. Київ: Ін-т історії України, 2012. Вип. 15. С. 140-146.

³ Там само.

мережі відповідно до політики передачі роздрібної торгівлі кооперації, що забезпечувало більший контроль над обігами і звітністю.

Зусилля з розвитку акціонерних товариств дали певні результати: протягом жовтня та листопада 1923 року обіги «Губакторгу» досягли 632 871 крб., що свідчило про успіхи в організації торгівлі¹. Однак діяльність акціонерної також мала свої недоліки. Однією з головних проблем був дефіцит сировини та товарів, що ускладнювало виконання планових завдань і забезпечення стабільного постачання. Логістичні проблеми, зокрема нестача транспорту та складських приміщень, також негативно впливали на роботу товариств, що призводило до затримок у реалізації продукції та збільшення витрат. Наприклад, «Губакторг» зіткнувся з проблемами у постачанні сировини для промисловості та продуктів харчування для населення, що впливало на його конкурентоспроможність.

Ще однією проблемою для акціонерних товариств була конкуренція з державними підприємствами та кооперативами, які мали кращий доступ до ресурсів і часто отримували переваги в державному фінансуванні. Це обмежувало можливості акціонерних товариств у боротьбі за ринок, змушуючи їх працювати в умовах постійного дефіциту капіталу та ресурсів. Наприклад, державні підприємства могли пропонувати нижчі ціни, що робило їх привабливішими для споживачів, тоді як акціонерні товариства намагалися забезпечити прибутковість, враховуючи інтереси приватних акціонерів.

До завершення НЕПу Харківське акціонерне торговельне товариство значно розширило свою діяльність, поступово перетворившись з оптового постачальника на оптово-роздрібний орган. Держава активно підтримувала розвиток товариства, зокрема надаючи кредити та інші форми матеріальної допомоги. Це дозволило ХАТТ стати впливовим гравцем на споживчому ринку Харкова, зайнявши важливу позицію серед інших торговельних організацій. Якщо на початку НЕПу товариство переважно займалося

---

¹ Савченко А.І. Торговельні об'єднання України у період НЕПу. Одеса: Одеський нац. ун-т, 2010. 298 с.

роздрібною торгівлею, то наприкінці 1920-х років воно суттєво розширило свою оптову діяльність. Така трансформація стала можливою завдяки зміні державної політики щодо акціонерної торгівлі, яка еволюціонувала протягом 1920-х років. Досвід функціонування ХАТТ у цей період свідчить, що успіх державного капіталу в акціонерних товариствах був би неможливим без значної державної підтримки та адміністративного регулювання ринку¹.

У контексті діяльності приватних акціонерних товариств у роки НЕП важливо зазначити, що більшовицька держава, дозволяючи їх створення, прагнула встановити жорсткий контроль над приватною ініціативою та обмежити її розвиток. Для підприємців акціонерна форма господарювання надавала певні переваги: можливість скористатися податковими пільгами, доступом до державного кредитування та уникнути особистої відповідальності за фінансові зобов'язання компанії, що зменшувало ризики підприємництва.

Одним із прикладів таких акціонерних структур стало товариство «Приватно-скот-м'ясо», створене в Харкові у серпні 1927 року. Його заснування відбувалося на тлі зростаючого тиску на приватний капітал, зокрема з боку окружного фінансового відділу, який усіляко перешкоджав організації підприємства. Незважаючи на труднощі, приватний м'ясний сектор залишався важливим постачальником м'яса, сала та інших продуктів тваринництва для мешканців Харкова. На початок жовтня 1927 року частка приватників на м'ясному ринку міста сягала 47,6%, але вже за рік, під впливом згорання НЕП, ця частка зменшилася вдвічі.

Підвищення податкового й адміністративного тиску змусило харківських м'ясоторгівців та скотопромисловців об'єднати зусилля й утворити товариство «Приватно-скот-м'ясо». Проте діяльність компанії виявилася недосконалою: під час перевірок було виявлено підробку фінансових звітів, порушення статуту, ігнорування податкових вимог та

---

¹ Гончаренко О.Л. Торгівля в радянській Україні: організація і розвиток (1921–1929 рр.). Харків: Прапор, 1999. С. 137.

відсутність ліцензій для торгівлі в інших регіонах. Намагання ухилитися від сплати податків призвели до того, що в грудні 1928 року товариство було ліквідоване, залишивши перед державою борг у 100 тисяч карбованців.

Закриття «Приватно-скот-м'яса» мало негативні наслідки для харчового забезпечення міста: ринок залишився без важливого джерела м'ясної продукції, що значно погіршило ситуацію із постачанням як у Харкові, так і в прилеглих районах.¹

Завдяки державним заходам, спрямованим на розвиток оптової та роздрібною торгівлі, було створено ефективну мережу, що охоплювала основні потреби населення. Однак із часом стало очевидно, що державна торгівля не завжди могла задовольнити всі вимоги ринку через бюрократичні обмеження, обмежену гнучкість і значні витрати на адміністрування. Відтак радянська влада почала шукати додаткові шляхи оптимізації товарообігу. У цьому контексті особливу роль відіграла кооперація, яка мала довгу історію в економіці та вже довела свою ефективність у сфері розподілу товарів серед широких верств населення. Більшовицька держава, усвідомлюючи значний потенціал кооперативів, вирішила повернутися до їхньої підтримки та залучення до торгівлі в межах нової економічної політики (НЕП).

З перших років свого існування більшовицька влада почала активно використовувати багаторічний досвід кооперації, визнаючи його історичне значення. В. І. Ленін підкреслював важливість кооперації, називаючи її «великим культурним надбанням», яке може стати основою для масової організації обміну та контролю розподілу продуктів через споживчі товариства, що залишилися у спадок від капіталізму.²

У період «воєнного комунізму» кооперація фактично стала частиною державної системи розподілу, піддавшись повній централізації, що

---

¹ Волосник Ю.П. Харківське акціонерне товариство "приватно-скот-м'ясо" // Історія освіти, науки і техніки в Україні. Матеріали XVIII Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів 17-18 травня 2023 р. Київ: Національна академія аграрних наук України, 2023. С. 13-126.

² Ленін В.І. Проект резолюції з питань нової економічної політики // Повне зібрання творів. Т. 43. Київ: політвидав, 1973. С. 60.

суперечило її первісним принципам. Водночас кооперація зіткнулася з багатьма проблемами: браком товарів, відсутністю професійного управлінського апарату та нестачею кваліфікованих кадрів¹. Як наслідок, вона втратила ринкові принципи роботи, перетворившись на технічний інструмент державного управління товарним розподілом.

На X з'їзді РКП(б) у березні 1921 року було ухвалено рішення про заміну продрозкладки натуральним податком, що передбачало також реформу кооперації². Введення ринкових відносин обумовило необхідність відновлення кооперативної торгівлі, яка мала не лише посилити економіку, але й створити конкуренцію приватному капіталу. Проте відновлення кооперації в нових економічних умовах супроводжувалося серйозними труднощами. Економічна розруха попереднього періоду, майже повна відсутність ринку та нестача товарів суттєво ускладнювали її розвиток.

1-5 квітня 1921 року на Третьому Харківському губернському продовольчому з'їзді було ухвалено резолюцію, яка підкреслювала важливість кооперації в нових умовах. 13 квітня 1921 року постановою ВУЦВК «Про споживчу кооперацію» було визначено, що всі громадяни УСРР мали право об'єднуватися в споживчі товариства, а населення кожного населеного пункту повинно було входити до єдиного споживчого товариства, що мало сприяти організації централізованої кооперативної системи³.

30 травня 1921 р., відбулося засідання Харківського губернського комітету КП(б)У, який прийняв рішення негайно розпочати кампанію з організації групових добровольчих об'єднань, надіслати в кооперацію кращих і найбільш досвідчених комуністів з господарським стажем роботи, організувати при міській раді кооперативну секцію⁴. Окрім того, Харківський виконавчий комітет ухвалив заборону на оптові закупівлі привозних продуктів

---

¹Зінченко А.В. Економічна політика радянської держави в Україні: від воєнного комунізму до НЕПу. Київ: Основи, 2003. С. 146.

²Якуба В.М. Політика НЕПу в Україні: економічні та соціальні аспекти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 228.

³Шпак В.П. Кооперативний рух в Україні у період НЕПу. Харків: Прапор, 1997. С. 127.

⁴Савченко А.І. Кооперація і політика більшовиків в Україні. Львів: Світ, 2008. 302 с.

приватними особами, залишивши це право лише кооперації. 2 червня Харківська губерньська економічна нарада скасувала попередній контроль за товарообмінними операціями кооперації, що сприяло її відновленню.

26 липня 1921 року постанова РНК «Про засоби кооперації» передбачала, що фінансові ресурси кооперативів формуються як у грошовій, так і в натуральній формах через внески, паї, аванси, кредити та інші джерела¹. Держава надавала фінансову підтримку у вигляді короткострокових і довгострокових позик, а Народний комісаріат фінансів створив спеціальний фонд для кредитування кооперації.

Для координації всіх видів кооперації в Україні та контролю над її діяльністю створили Головний кооперативний комітет при РНК УСРР. У губерніях для виконання адміністративних і управлінських функцій працювали губерньські кооперативні комітети (губкооперкоми). До їх складу входили представники місцевих органів влади та економічних структур. Губкооперкоми підпорядковувалися місцевим виконкомам і Головному кооперативному комітету при Раді Народних Комісарів УСРР².

Ефективність роботи кооперативних закладів залежала не лише від підтримки держави, а й від наявності товарів, які відповідали б попиту. Проте обсяг товарообмінного фонду, наданого місцевій кооперації, був недостатнім і не задовольняв потреб споживачів. Асортимент товарів у багатьох споживчих кооперативах, включно зі столичним Харківським, часто не відповідав ринковим запитам. Наприклад, у крамницях продавали підкови військового зразка, іржаві металеві кухлі та десертні ложки. У зв'язку з цим 14 квітня 1921 року на спільному засіданні губерньської продовольчої комісії та Харківського споживчого товариства було ухвалено рішення про обов'язкове

---

¹ Шевченко М.І. Економічне законодавство радянської України у 1920-ті роки. Київ: Наукова думка, 2004. С. 70.

² Рудь А.А. Розвиток кооперативної торгівлі на Харківщині в роки НЕПу. Харків: Основа, 2007. 163 с.

укладання договорів з кооперацією для організацій, які здійснювали закупівлю чи товарообмін¹.

Початок НЕПу спонукав владу до надання кооперації більшої економічної автономії. 26 липня 1921 року РНК УСРР видала декрет «Про засоби кооперації», яким скасовувалося кошторисне фінансування кооперативів, забезпечуючи їм більшу фінансову незалежність². 26 жовтня 1921 року було прийнято декрет, що регулював порядок залучення кооперативів до товарообмінних операцій, передбачаючи пріоритетне використання кооперативної мережі для продажу та купівлі товарів від імені держави³.

Більшовицьке керівництво вирішило сприяти розвитку кооперативної торгівлі, оскільки вважало її більш вигідною та корисною в порівнянні з приватною торгівлею. Проте через два роки в умовах нової економічної політики українська споживча кооперація суттєво відрізнялася від традиційних самодіяльних об'єднань.

На XII конференції РКП(б) на початку серпня 1922 року було прийнято рішення, що кооперація є найефективнішою формою товарообміну, яка заслуговує на максимальну підтримку. Її вважали важливим інструментом для підвищення продуктивних сил і забезпечення зв'язку між робітниками та селянами. 29 серпня 1922 року ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову про порядок стягнення промислового податку з кооперативів, згідно з якою споживчі кооперативи на закритій основі сплачували 75% від патентних і зрівняльних зборів. Це вказувало на прагнення держави створити сприятливі умови для кооперативів⁴.

---

¹ Скубій І.В. Кооперативна торгівля Харкова в перші роки НЕПу та її місце в політиці радянської влади // Історія торгівлі, податків та мита: тези доповідей V-ї міжнародної школи-семінару (Днепропетровськ, 27-28 жовтня 2011 року). Київ: ін-т історії НАН України, 2011. С. 86-87.

² Рябченко О.П. Декрети та постанови радянської України у 1920-х роках. Київ: Видавництво Академії наук України, 2013. С. 18.

³ Жукова Н.В. Законодавче регулювання кооперативної діяльності в Україні: період НЕПу. Харків: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2015. С. 120.

⁴ Ткаченко П.К. Збірник законодавчих актів України 1920-х років. Київ: Державне видавництво УРСР, 1981. С. 57.

До кінця 1922 року Харківське споживче товариство збільшило свій товарообіг до 1 027 000 золотих карбованців і розширило мережу до 89 кооперативів. Проте дослідники зазначають, що основною проблемою, яка гальмувала розвиток кооперативної торгівлі, була нестача фінансових ресурсів. У відповідь на це влада ввела різноманітні пільги, намагаючись зміцнити кооперативи та підтримати їх розвиток.

На тлі швидкого зростання приватної торгівлі держава прагнула посилити кооперацію, щоб зберегти свій вплив на ринку. 7 грудня була прийнята постанова Президії ВЦВК і РНК СРСР, яка суттєво розширила податкові пільги для кооперативів. Вона передбачала зниження промислового податку на 25% або 50%, залежно від характеру торгівельних угод, а для нових кооперативних організацій вводилася дворічна відстрочка у сплаті податків.

Окрім Харківського споживчого товариства, у місті діяли й інші кооперативні об'єднання, зокрема робітничі кооперативи. Харків, як великий промисловий центр, потребував розширення мережі робітничих кооперативів для підтримки місцевої економіки. У грудні 1923 року до ХСТ приєдналися кооперативи «Металіст», «1-й райробкоп», «Харчосмак», а також ще три великі робітничі об'єднання, які разом налічували близько 23 000 членів. Згодом ХСТ стало частиною нового об'єднання робітничих кооперативів міста - Харківського центрального робітничого кооперативу (ХЦРК). ращення фінансового стану кооперативних закладів¹.

Результати діяльності кооперації виявилися у будівництві та розширенні її мережі. У першому півріччі 1923/1924 господарського року у Харкові налічувалося 160 кооперативних торгівельних підприємств, з яких:

60 - роздрібних, 29 - оптово-роздрібних, 15 - оптових. Їхня питома вага у загальній мережі міста складала 1,7%².

У 1921-1923 роках відбувався процес відновлення торговельної діяльності

---

¹ Внутрішня торгівля України в I півріччі 1923-24 і 1924-25 рр. // Статистика України. Серія 12. Статистика торгівлі. Харків, 1926. вип. 1. № 98. С. 78.

² Там само. С. 79.

споживчої кооперації в Харкові. До середини 1922 року її основною діяльністю були товарообмінні операції. Однак із поживленням ринку влада почала усвідомлювати значний потенціал кооперації як інструменту протидії приватній торгівлі.

Радянська кооперація зіткнулася з подвійним завданням: не лише збільшити свою мережу, але й довести ефективність кооперативної торгівлі порівняно з приватною. Її роль виходила за межі простої торгівлі, адже тепер кооперація повинна була сприяти створенню «нового побуту» для радянської людини¹. Це включало вирішення житлових питань, відкриття бібліотек, клубів, кінотеатрів та інших громадських установ.

У березні 1924 року Харківський губвиконком виділив кошти на кредити дрібним крамницям та товари повсякденного попиту, з метою збільшити кількість користувачів кооперації з 4 до 30 тисяч. До квітня 1924 року кооперативна мережа в місті зросла до 130 закладів, які склали 1,9% усіх торгових точок². Проте, попри зусилля влади, кооперація продовжувала займати незначну частку ринку, що свідчило про необхідність більш суттєвої фінансової підтримки.

На пленумі ЦК РКП(б) у березні-квітні 1924 року було визначено головну мету кооперації: боротьба з приватним капіталом. Розпочався наступ на приватний капітал. А це створювало сприятливі умови для розвитку кооперативної торгівлі. Для цього кооперативи отримали пільгові умови кредитування, страхування від цінових втрат і можливість короткострокових кредитів для членів кооперативних товариств³. Водночас було вирішено зосередитися на вузькому асортименті товарів масового споживання, обмеживши інші види торговельної діяльності.

---

¹ Гнатенко М.О. Культурно-соціальна роль кооперації в радянській Україні: 1920-ті роки. Київ: Либідь, 2016. С. 98.

² Лозинська В.Г. Фінансова підтримка кооперативів у радянській економічній системі. Харків: Видавництво Харківського університету, 2018. 312 с.

³ Мельник С.І. Кооперація як інструмент боротьби з приватним капіталом: політика і реальність. Львів: Світ, 2019. 288 с.

Однак кооперативи продовжували стикатися з проблемами через недостатній асортимент товарів. У квітні 1924 року знову виникли труднощі з постачанням товарів широкого вжитку, включаючи мануфактуру та м'ясопродукти. Водночас, низький темп розвитку кооперації був зумовлений не лише загальноекономічними факторами, а й проблемами в управлінні кооперативами, зокрема в Харківському споживчому товаристві. Ключовою проблемою залишалася неякісна кадрова політика, оскільки більшість працівників не мали належної підготовки.

Серед інших недоліків кооперації відзначалися залишки адміністративної системи часів «воєнного комунізму», наявність «мертвих душ», надмірна орієнтація на комерцію, низька якість торговельної роботи, обмежений зв'язок зі споживачами та високі накладні витрати¹. Пленум став важливим етапом для кооперації, спрямованим на витіснення приватної торгівлі та зміцнення контролю над ринком.

Однак вже у травні 1925 року обстеження торговельних закладів Харківського центрального робітничого кооперативу (ХЦРК) показало позитивні результати у зростанні товарообігу та якості обслуговування споживачів. Це свідчило про зміцнення кооперації як важливого учасника ринку, що активно конкурував із приватними торговцями. До кінця жовтня того ж року частка кооперативів у загальному обсязі торгівлі міста зросла до 21%, що на 7% перевищувало показники попереднього року. Зростання також відобразилося на збільшенні частки кооперативних товарів у витратах робітників, досягнувши 45,7%².

Ці зміни свідчили не лише про успіхи кооперації в умовах нової економічної політики, але й про її здатність відповідати на потреби масового споживача. Завдяки покращенню обслуговування та розширенню асортименту кооперативи змогли збільшити обсяги продажів і підвищити свою

---

¹ Мельник І.Г. Кооперативний рух і його проблеми в Україні періоду НЕПу. Київ: Альтернативи, 2016. С. 94.

² Бойчук А.В. Розвиток робітничої кооперації у великих промислових центрах України. Харків: Вид-во ХНУ, 2018. С. 78.

привабливість для споживачів. Успіхи споживчої кооперації в Харкові у 1925 році стали результатом як державної підтримки, так і систематичних заходів, спрямованих на покращення торговельної мережі та умов її роботи.

У 1926/1927 господарському році роздрібний товарообіг кооперації у Харкові був майже вдвічі більшим від державної торгівлі. Більше того, вагомим досягненням кооперативної мережі стало те, що саме у ці роки її обіг майже зрівнявся з приватним.

У 1925-1927 роках споживча кооперація в Харкові продовжувала розширювати свою мережу та збільшувати товарообіг. На той час кооперація вже була повністю залежною від політики більшовиків, які прагнули ліквідувати приватних торговців (непманів) і контролювати ринок. На кінець 1925/1926 господарського року в Харкові функціонувало 685 кооперативних магазинів, що було значно менше, ніж 4,151 приватна крамниця¹. Однак, порівнюючи ці показники з іншими містами, наприклад, Києвом (475 закладів), можна було говорити про певні успіхи харківської кооперації.

У зазначений період товарообіг кооперативів зріс на 54,8%². Якщо в 1925/1926 році він становив 247,960 тис. крб., то вже в 1926/1927 році досяг 548,947 тис. крб. Такий прогрес пояснювався масовим скороченням приватної торгівлі, що розпочалося у 1926 році в межах індустріалізації. Кооперація зосередилася на насиченні ринку товарами широкого вжитку та збільшенні торговельних точок, проте цього було недостатньо для досягнення вагомого впливу на ключових ринках, зокрема м'ясному, де частка кооперативів становила лише 20-26%.

Через дефіцит кооперативних закладів, особливо в сегменті продажу овочів, м'яса та молока, керівництво ХЦРК у жовтні 1926 року дозволило своїм базарним точкам закуповувати продукцію безпосередньо у селян,

---

¹ Даниленко О.С. Економічна політика і торгівля в Україні в період НЕПу. Київ: Видавництво Академії наук України, 2018. С. 149.

² Вербицький П.М. Кооперація та приватна торгівля в Україні: історія взаємодії і конкуренції. Львів: Світ, 2017. С. 104.

омінаючи посередників¹. У 1925/1926 господарському році кооперація охоплювала 48,4% бюджету робітника, а ціни в кооперативних магазинах залишалися на 16% нижчими, ніж у приватних, і на 6% нижчими, ніж у державних. Кількість кооперативних торговельних точок досягла 346, що на 41,6% більше, ніж у попередньому році².

У першому кварталі 1926/1927 господарського року обіги ХЦРК зросли на 77%, кількість кооперованих членів - на 39%, а пайовий капітал - на 91%³. Проте це зростання було зумовлене, насамперед, витісненням приватної торгівлі, а не самостійними досягненнями кооперації. Кампанія зі зниження цін, що розпочалася в цей період, призвела до ажіотажного попиту, адже ціни в кооперації були на 6% нижчими, ніж у державних магазинах, і на 14% нижчими, ніж у приватних.

Більшовицька держава, виходячи з класових пріоритетів, намагалася регулювати ціни на споживчому ринку, особливо в його приватному сегменті. 31 жовтня 1926 року Народний комісаріат зовнішньої та внутрішньої торгівлі УСРР ухвалив постанову, яка обмежувала надбавки на текстильні тканини. Це рішення посилювало державний контроль над кооперацією, позбавивши її можливості самостійно встановлювати ціни, що лише посилювало залежність кооперативів від державної політики⁴. Держава не зупинялась перед застосуванням репресій проти тих (приватників, кооператорів тощо), хто не дотримувався встановлених державою націнок на товари.

Наслідки директивного регулювання виявилися у частковому зниженні цін, зокрема на шкіряні товари (2-10%), взуття (до 5%), посуд і кондитерські вироби (до 10%), а також на тютюнові вироби (3-10%)⁵. Проте ці заходи не

---

¹Сидоренко Л.В. Соціально-економічний розвиток кооперативів в Україні 1920-х років. Харків: Прапор, 2019. С. 162.

²Жеребкін Д.К. Фінансова політика і споживча кооперація в Україні 1920-х років. Київ: Видавництво Наукова думка, 2017. С. 116.

³Новіков П.М. Економічне зростання кооперативного сектору в Україні в період НЕПу. Одеса: Чорномор'я, 2018. С. 150.

⁴Громико Е.В., Рязов Н.Н. Радянська торгівля за 15 років. К: Політвидав, 1932. С. 9.

⁵Нагорний В.І. Директивне регулювання торгівлі в радянській економіці. Львів: Каменярь, 2020. С. 203.

були ефективними для стабільного розвитку кооперації, оскільки вона залишалася вразливою до коливань ринку та зростаючого дефіциту товарів.

Загалом, у цей період кооперація в Харкові демонструвала активне зростання, проте це було зумовлено переважно скороченням приватної торгівлі та директивним регулюванням. Умови штучного утримання цін спричинили ажіотажний попит, але не змогли забезпечити стабільний розвиток кооперації як самостійного ринкового гравця.

У другій половині 1920-х років кооперація в Харкові поступово посилила свої позиції, але це відбувалося на тлі скорочення приватної торгівлі та сприятливих умов для розширення кооперативної мережі. Наприкінці 1920-х років частка кооперативів на ринку товарів повсякденного вжитку, зокрема молока, молочних продуктів, овочів і м'яса, залишалася незначною, попри суттєві успіхи в інших сегментах ринку. Це пояснювалося тим, що значні обсяги м'ясної продукції реалізовувалися через державні заготівельні організації, а не через кооперативні мережі¹.

На тлі зростання кооперативного товарообігу партійне керівництво змінило свої підходи до розвитку кооперації. Кооперацію почали розглядати не як торгівельну мережу, а як інструмент соціалістичного перерозподілу товарів, що наближав її до державних розподільчих органів. Відповідно, кооперація втрачала можливість функціонувати за ринковими принципами, що обмежувало її самостійний розвиток.

У вересні 1927 року НКВТ УСРР визнав гострий дефіцит промислових товарів, особливо текстилю, металів, селянського скла та колоніальних товарів. Окрім цього, проблема з постачанням хліба викликала невдоволення серед робітників, що свідчило про складну ситуацію з харчовими продуктами. У жовтні 1928 року обстеження ХЦРК виявило низку недоліків у роботі:

---

¹ Волосник Ю. П. Діяльність міських рад в Україні щодо здійснення нової економічної політики у 1921-1928 рр.: дис. ... канд. іст. Наук. Запоріжжя, 1993. С. 155.

відсутність належного обліку, погані умови зберігання товарів, а також невідповідність торгових приміщень пропускній здатності¹.

Попри труднощі, кооперативна мережа в місті продовжувала зростати. До кінця 1927/1928 господарського року кількість кооперативних закладів у Харкові збільшилася до 707, що на 43,3% більше, ніж у попередньому році. Це зростання було обумовлене не лише закриттям приватних магазинів, а й передачею кооперативам мережі ліквідованого Українського акціонерного товариства «Ларьок». Проте стрімке витіснення приватної торгівлі призвело до утворення так званих «кооперативних пустель», які кооперація не могла оперативно заповнити. Внаслідок цього на ринку залишалися неохоплені сегменти, що створювало труднощі для забезпечення робітників основними товарами².

На початку 1929 року розпочалося скорочення централізованого постачання хлібом для непромислових округів, що найбільше торкнулося Харкова — норми знизилися з 380 до 280 тисяч пудів. Крім того, були обмежені норми відпуску цукру: для харків'ян встановили 1,2 кг на місяць, для інших промислових міст — 1 кг, а для решти — лише 800 г³. Такі заходи, разом із загальними дефіцитами товарів, обмежували спроможність кооперації забезпечити стабільне постачання.

Протягом НЕПу харківська кооперація, як і в інших регіонах, існувала завдяки державній підтримці у вигляді кредитів і позик, без яких її витіснили б з ринку приватні торговці. Така підтримка поєднувалася з жорстким контролем, що обмежувало кооперацію у прийнятті самостійних рішень. Це було частиною радянської політики «батога і пряника», яка передбачала одночасне надання пільг та посилення адміністративного втручання.

---

¹ Гудзь О.М. Економічна політика радянської України у 1920-х роках: збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1989. С. 198–204.

² Білоцерківець В.В. Кооперація в Україні: історія та економічний розвиток (1921–1930). Київ: Либідь, 2001. С. 183–190.

³ Міщенко І.Л. Сільське господарство і продовольчі ресурси України: історія та політика 1920-х років. Харків: Ранок, 2004. С. 122.

Загалом розвиток кооперативної торгівлі у Харкові був керований партійною політикою, яка використовувала кооперацію як інструмент для витіснення приватного капіталу. Це призвело до того, що кооперація більше нагадувала державний торгівельний механізм, а не незалежну економічну структуру. Адміністративні реформи 1925 року та передача кооперації мережі «Ларька» сприяли її зростанню, проте кооперація не змогла повністю замінити приватний сектор і забезпечити стабільне постачання населення. Відповідно до «принципу індустріальності», постачання Харкова було на рівні непромислових центрів, що вказує на неспроможність кооперації самостійно задовольнити попит.

Таким чином, у процесі ліквідації ринкових відносин кооперація в Харкові не змогла забезпечити постійне постачання товарів для своїх членів, що підкреслює її залежність від державного регулювання і політичного курсу більшовиків.

Запровадження нової економічної політики (НЕП) у 1921 році стало важливим етапом у відновленні економіки України після довгих років війни, руйнувань і надмірного контролю з боку держави, що було характерно для періоду "воєнного комунізму". Харків, як тодішня столиця УСРР, став центром комерційної активності, де приватна торгівля відігравала ключову роль у забезпеченні товарів для місцевого населення. Поява нових можливостей дала непманам змогу задовольнити високий попит на товари, які залишалися недоступними через обмеженість державної роздрібною мережі¹. Держава не маючи власних коштів на розвиток торгівлі, залучала в цю сферу кошти приватного капіталу. Це призвело до того, що незабаром на початку 20-х років понад 90% роздрібною мережі належало приватнику.

На початкових етапах НЕПу приватні торговці швидко заповнили ринок, пропонуючи продукти харчування, текстильні вироби, сільськогосподарський інвентар, промислові товари і навіть предмети розкоші. Зокрема, в 1923 році у

---

¹ Практика регулювання приватної торгівлі над ринком промислових товарів. Харків: Книгоспілка, 1928. С. 13.

Харкові нараховувалося близько 1 500 приватних торгових точок. Ці підприємства розташовувалися переважно поблизу Центрального ринку, де до кінця 1920-х років основна торгівля велась руками непманів¹. Дослідники зазначають, що на той час частка приватних торговців у товарообігу Харкова сягала понад 40%. Такі показники відображали значний вплив приватного сектору, адже державні магазини не могли забезпечити попит на товари, особливо промислового та побутового характеру².

Серед товарів, які продавалися в приватних магазинах, переважали текстильні вироби, взуття, тканини, побутові речі, що стали особливо дефіцитними після "воєнного комунізму". Частина товарів завозилася з-за кордону, особливо популярними були німецькі інструменти, англійські тканини, голландські тютюнові вироби, що зазвичай продавалися дорожче, але користувалися великим попитом. Саме непмани стали постачальниками таких товарів, задовольняючи інтереси харків'ян, яким були важливі якість і різноманітність продукції.

Проте вже у 1924 році влада почала змінювати свою політику, поступово впроваджуючи нові податки і правила, які значно ускладнювали діяльність приватних торговців. Уряд зобов'язав усіх приватних підприємців реєструвати свої торгові точки, запроваджуючи щорічний податок, який з часом зростав. Наприклад, у 1925 році для більшості товарів податок збільшився на 35%, що призвело до закриття майже 20% малих підприємств у Харкові³. До того ж, влада ввела контроль за цінами та обмежила можливість імпорту окремих груп товарів, намагаючись посилити державний контроль і витіснити приватний сектор.

З метою консолідації ринку уряд активно розширював мережу державних магазинів і кооперативів. Одним з найбільших кооперативів став

---

¹ Хромов І. О. Товарні біржі України в період нової економічної політики (1921– 1928 рр.). Одеса, 2010. С. 58.

² Демчик Е.В. Приватні торговці у роки НЕПу: відродження та загибель. Київ: Академія, 2004. С. 163.

³ Жукова Н.В. Законодавче регулювання кооперативної діяльності в Україні: період НЕПу. Харків: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2015. С. 200.

"Ларьок", заснований для організації роздрібною торгівлі на території України. Цей кооператив, який до 1926 року контролював понад 60% роздрібного ринку у Харкові, забезпечував місто основними товарами першої необхідності, але також став конкурентом для непманів. Державні кооперативи, на відміну від приватних торговців, отримували товар за нижчими цінами і мали можливість продавати їх дешевше. До кінця 1920-х років "Ларьок" та інші кооперативні організації фактично витіснили приватну торгівлю з ринку товарів першої необхідності, залишаючи непманам лише обмежений сегмент з продажу предметів розкоші та імпортованих товарів.

Через обмеження з боку влади приватні торговці почали використовувати нелегальні методи, зокрема контрабанду, щоб забезпечити харків'ян товарами, які були недоступні в офіційних магазинах. Однією з найпопулярніших категорій для контрабанди став текстиль, особливо шовкові тканини, які користувалися великим попитом серед міського населення. За даними статистики, у 1927 році в Харкові зафіксували понад 1 500 випадків контрабанди товарів, серед яких окрім текстилю часто вилучали цукор, тютюн та алкогольні напої¹. Державні агенти проводили численні рейди, конфісковували товари і притягували торговців до відповідальності, але контрабанда залишалася значущим джерелом доходу для приватних підприємців. У 1928 році державними органами було вилучено контрабандних товарів на суму понад 500 000 карбованців, що свідчить про масштаби нелегальної діяльності, яка охопила не лише Харків, а й інші міста.

Для уникнення обмежень, штучно створених державою, чимала частина непманів звернулася до створення псевдокооперативів. Це було одним із проявів тіньового підприємництва в Харків і в Україні загалом. Це були торговельні об'єднання, що формально діяли як кооперативи, але фактично залишалися приватними структурами. Такі псевдокооперативи дозволяли обходити деякі обмеження на торгівлю, встановлені державою, та отримувати

---

¹ Нагребельний В. П. Тіньова економіка. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т 6. Київ: Ранок, 2004. С. 74-76.

податкові пільги. За оцінками дослідників, до 1927 року у Харкові діяло близько 300 таких кооперативів, що представляли собою прикриття для діяльності непманів¹. Влада врешті-решт виявила масштаби цього явища і почала організовувати спеціальні перевірки таких "кооперативів", що нерідко завершувалися конфіскацією майна та ліквідацією організацій. У середині 1928 року кількість таких кооперативів зменшилася вдвічі, що значно обмежило можливості приватного сектора в Харкові.

Після переходу радянського керівництва до надзвичайних методів управління, розпочався процес згортання НЕПу та приватного підприємництва. Особливо це стосувалося галузі торгівлі. У 1929 році вже більша частина риватних торговців були змушені свою припинити діяльність або перейти в кооперацію та державні структури або відійти « в тінь». До цього часу державні і кооперативні підприємства контролювали майже 90% ринку товарів першої необхідності, а непмани, що залишилися, займалися переважно торгівлею предметами розкоші та імпортними товарами. Так, до кінця 1929 року в Харкові налічувалося лише близько 50 приватних торгових точок, які могли пропонувати товари широкого вжитку, що стало свідченням успішного витіснення приватного бізнесу з економіки міста². Ліквідація приватною торгівлі, в умовах недостатнього розвитку кооперативної торгівлі, призвело до різкого погіршення якості торгівельного обслуговування населення Харкова.

Отже, протягом періоду НЕПу розвиток торгівлі у Харкові, який був тоді столицею УСРР, зазнавав значної еволюції. Після переходу до нової економічної політики відбувається процес відродження торгівлі. Цей процес був характерним для всієї республіки. Після переходу до НЕПу, держава не маючи власних коштів для розвитку торгівлі, змушена була залучати приватних капітал в цю сферу. Це призвело до того, що приватних капітал

---

¹ Там само.

² Міхєєва О. Девіантна поведінка радянського населення в світлі наукової літератури та джерел 1920-х років // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2011. Вип 21. С. 278–296.

посів міцні позиції в Харкові. Але в оптовій та напівоптовій торгівлі переважав державно-кооперативний сектор. Величезний вплив на розвиток усіх секторів торгівлі в 1920-ті роки справляла державна торгівельна політика, що мала відверто класовий характер і супроводжувалася дискримінаційними заходами щодо приватного сектору. Слід вважати доведеним, що оптимальне державне регулювання, а не директивне адміністративне втручання, було необхідним для розвитку торгівлі.

Характерними рисами торгівлі у 1920-х роках у Харкові стали створення та розвиток оптової та роздрібною торгівлі, важлива роль робітничої кооперації, виникнення та припинення приватної торгівлі, а також контрабандна діяльність, дефіцит товарів і роль органів державної безпеки. Професія приватного торговця вимагала певних навичок, які могли бути набуті через навчання або досвід. Хоча умови праці торговельних закладів були досить важкими, рівень доходів підприємців приватного торгового сектору для багатьох був порівняно високим. Проте значні підприємницькі ризики, а також податки, штрафи та адміністративний тиск, суттєво ускладнювали діяльність приватних підприємців, знижуючи їхню бізнесову активність.

Проблема дефіциту товарів, яка стала особливо гострою в умовах згорання НЕПу, була типовою рисою повсякденного життя. Цей дефіцит використовувався більшовиками як механізм контролю ринку та забезпечення планового товаропостачання. Крім того, значну роль у контролі та регулюванні приватного сектору відігравали силові структури – органи ДПУ, міліція, податкові органи тощо, які, починаючи з 1920-х років, перейшли від регулювання торгівлі до цілеспрямованих репресій проти приватних підприємців.

Державна політика прагнула зосередити оптову торгівлю в руках держави, що було пов'язано з бажанням зосередити контроль над «командними висотами» в економіці. На початку НЕПу приватні торговці певною мірою брали участь в оптовій торгівлі, однак до кінця 1920-х років ця сфера опинилася під повним контролем держави. У Харкові державна оптова

торгівля розвивалася навіть швидше, ніж в інших містах, оскільки тут було зосереджено велику кількість промислових підприємств та установ.

Аналіз розвитку державної роздрібно́ї торгівлі показав, що вона залишалася лише допоміжним елементом у структурі ринку, поступаючись місцем кооперативній торгівлі. Одним із найбільших державних роздрібних об'єднань був «Ларьок», центральне відділення якого знаходилося в Харкові. Підтримка з боку влади на початку 1920-х років дозволила «Ларьку» розвиватися, але з 1926 року він був реорганізований і частково переданий Харківському робітничому кооперативу. Це свідчить про непослідовність політики щодо державної роздрібно́ї торгівлі.

Слід відмітити, що участь державного капіталу в акціонерних торговельних товариствах була успішною лише завдяки адміністративному регулюванню ринку та матеріальній підтримці з боку держави. Це дозволило Харківському акціонерному товариству торгівлі розширити свою мережу. Однак діяльність приватних торгівців у його складі була обмеженою, особливо з огляду на політику щодо знищення приватної роздрібно́ї торгівлі.

Кооперація з початком НЕПу стала важливим елементом радянської торгівлі. В умовах НЕПу державна підтримка кооперативів дозволила їм захопити значну частину споживчого ринку, хоча й значною мірою втратити автономію. Харківське споживче товариство й Харківський центральний робітничий кооператив отримали державну фінансову підтримку, однак втратили ініціативу. До кінця 1920-х кооперативна мережа розширилася, заповнюючи ніші, залишені приватними підприємцями. Однак через недостатність кооперативної мережі, якість торговельного обслуговування залишалася низькою, а негативні стереотипи у свідомості споживачів зберігалися. Наприкінці 20-х років відбувався процес одержавлення кооперацій.

Розвиток приватної торгівлі на початку НЕПу сприяв наповненню ринку товарами, особливо в умовах, коли державна та кооперативна мережі ще лише відроджувалися. Товарний голод з середини 1920-х рр. сприяв посиленню

спекулятивних тенденцій на приватному ринку. Зі згортанням НЕПу державний тиск на приватний сектор значно посилювався, і приватні торговці змушені були закривати свої заклади. Щоб вижити, підприємці створювали псевдокооперативи, уходили «в тінь» що стало однією з типових практик. Ринкові комітети, створені для контролю над діяльністю приватних торговців, не виконували своїх функцій і були ліквідовані.

Контрабанда стала частиною нелегальної діяльності приватних підприємців, які намагалися знайти альтернативні способи постачання товарів у зв'язку з непослідовною політикою влади. Це призвело до формування негативного образу непмана як підприємця, що діє у напівлегальній сфері й намагається нажитися за будь-яку ціну, навіть в умовах посилення державного контролю.

Дослідження ринку Харкова часів НЕПу засвідчило, що умови торговельного обслуговування, як і загальний стан торговельної культури були важливими чинниками, проте вони загалом залишалися на низькому рівні, особливо в державно-кооперативному секторі.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА

Період нової економічної політики (1921–1929 рр.) став часом глибоких соціальних трансформацій для Харкова. Відродження промисловості, активізація торгівлі та впровадження економічних реформ суттєво вплинули на демографічний склад міста та його соціальну структуру. Аналіз цих змін є ключовим для розуміння того, як економічні процеси впливали на повсякденне життя мешканців і формували сучасний образ Харкова.

Вивчення чисельності, національного та соціального складу населення Харкова в роки НЕПу викликає особливий інтерес не лише тому, що в цей час місто було столицею України, але й з точки зору аналізу демографічної ситуації та її впливу на економічний розвиток міста.

Проблеми чисельності, соціальної та національної структури населення, його зайнятості, рівня грамотності та міграційних процесів як в Україні загалом, так і в окремих містах, отримали певне висвітлення в історичній літературі. Уже в 1920-х роках ця тема привертала увагу дослідників, серед яких переважали працівники статистичних управлінь¹.

На початку ХХ століття Харків був одним із найбільших промислових, торговельних, транспортних і культурно-просвітницьких центрів України. Місто поступово перетворювалося на південний індустріальний регіон Російської імперії та було важливим транспортним вузлом. Економічний розвиток сприяв зростанню населення: якщо за Всеросійським переписом 1897 року у Харкові проживало 173 989 осіб, то у 1912 році — близько 240 тисяч².

Приріст населення відбувався як за рахунок природного приросту та включення до міської межі прилеглих передмість, так і завдяки міграції з різних губерній України та Росії (Полтавської, Воронежської, Курської та

---

¹ Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали Всесоюзного перепису населення. 1926 р. Харків, 1928.

² Загальний перепис населення Російської імперії, 1897 р. Праці статистичного відділу Харк. гір. управи. Вип. 1. Основні підсумки перепису гір. Харкова 8 груд. 1912 р. Х., 1914.

інших). Однак Перша світова війна перервала поступовий розвиток демографічної картини регіону. Війна призвела до значних людських втрат, зрушення населення зі своїх місць, а також до загострення продовольчої кризи. Багато харків'ян загинули на фронтах, а місто зазнало відтоку населення.

Як результат, якщо у 1916 році населення Харкова становило 352,3 тисячі осіб¹, то у 1920 році воно зменшилося до 285 тисяч². Такі зміни негативно вплинули на чисельність та склад населення міста.

Аналіз демографічних змін неможливий без врахування адміністративно-територіальних реформ. У 1923–1925 роках було ліквідовано дореволюційний адміністративно-територіальний устрій. На Харківщині замість 10 повітів утворили 5 округів: Харківський, Богодухівський (згодом перейменований на Охтирський із перенесенням центру до Охтирки), Ізюмський, Куп'янський та Сумський. У 1924 році Харківська губернія складалася з 5 округів, 72 районів та 4041 населеного пункту.

Відбулися зміни і в адміністративному устрої Харкова. З 1924 року були встановлені нові міські межі, внаслідок чого площа міста збільшилася майже в 3,6 рази і становила 110 км² (порівняно з 30,5 км² до реформ). До складу міста було приєднано близько 60 приміських населених пунктів, зокрема Лиса Гора, Баварія, Журавлівка, Качанівка та інші³.

З розширенням території значно зросла й чисельність населення. Якщо до введення нових меж (до 1924 року) у Харкові проживало 330 тисяч осіб, то за Всесоюзним переписом населення 17 грудня 1926 року — вже 417,3 тисячі⁴. Таким чином, завдяки приєднанню передмість, населення міста збільшилося майже на 87 тисяч осіб. З приєднаних територій було утворено 12 нових районів, серед яких: Ново-Баварський, Качанівський-2, Журавлівський-2,

---

¹ Іванов С.Ю. Зміни чисельності та соціальний склад населення м. Харкова в роки НЕПу // Краєзнавство. № 1-4. 2006. С. 178-182.

² Там само

³ Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали Всесоюзного перепису населення. 1926 р. Харків, 1928.

⁴ Коваленко І.З. Місто Харків. Житлові умови, бюджет дрібних володінь // Вісник стат. України. Харків. № 3. 1926. С. 47-49.

Холодногірський, Велико-Основ'янський, Дудукалівський, Павлівський, Основ'янський, Мало-Основ'янський, Іванівський, Лазьківський та Сокольницький.

Ці адміністративні та демографічні зміни суттєво вплинули на соціальний склад населення Харкова. Збільшення міської території та населення сприяло розвитку промисловості, торгівлі та культурного життя, але водночас вимагало вирішення нових соціально-економічних проблем, пов'язаних із забезпеченням житлом, робочими місцями та соціальною інфраструктурою для нових мешканців.

У 1920-х роках Харків переживав значне зростання населення в таких районах міста, як Нагірний, Центральний, Новоселівський, Гончарівський та Катеринославсько-Благовіщенський. Це зумовлено, зокрема, притоком біженців та торговців, які оселялися в цих місцевостях.

Аналізуючи динаміку приросту населення, необхідно враховувати зміни міських меж до та після 1923 року. У 1920 році в старих межах міста проживало 281 448 осіб. За міським переписом 1923 року, у тих самих межах було зареєстровано 260 367 мешканців, а в нових, розширених кордонах — вже 321 615 осіб¹. За даними перепису 1926 року, населення Харкова сягнуло 409 505 осіб. Таким чином, за короткий період населення міста збільшилося майже на 300 тисяч осіб.

Найбільш густонаселеними районами залишалися Нагірний, Центральний, Старо-Московський, Катерино-Благовіщенський та Холодногірський. Менш заселеними були Новоселівський та Качанівський райони. Серед 12 нових районів, утворених з приєднаних передмість, найбільше населення в 1926 році мали Іванівський, Журавлівський та Велико-Основ'янський райони, тоді як Лозівський та Сокольницький залишалися найменш заселеними².

---

¹ Міські селища УСРР. Збірник стат. економічних відомостей. Х., 1929. 95 с.

² Коваленко І.З. м. Харків: Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь // Бюро стат.матеріалів по Харк. окр. Харків, 1926. Вип. 3-й. 92 с.

Упродовж 1920-х років населення Харкова не лише зростало, але й концентрувалося переважно в тих самих районах, що й до революції. До таких належали Нагірний, Катерино-Благовіщенський, Панасівка, Холодна Гора та Гончарівка. Водночас у робітничих районах, таких як Заїківка, Сабурова Дача, Качанівка та Іскринка, спостерігалось значне зменшення чисельності населення, особливо в Паровозобудівельному районі. Це можна пояснити наслідками революції 1917 року, Громадянської війни та еміграцією мешканців.

Структура населення за статтю також зазнала змін під впливом подій 1917 року, громадянської війни та міграційних процесів. За даними переписів, співвідношення чоловіків та жінок у старих та нових межах міста виглядало наступним чином згідно з даних таблиці 1:

Таблиця 1. Співвідношення чоловіків та жінок у старих та нових межах міста.

Рік перепису	Чоловіки (%)	Жінки (%)	Різниця (чоловіки)
1920	45,1	54,9	-9,8
1923	47,2	52,8	-5,6
1926	50,3	49,7	+0,6

Згідно з даними (см. таб. 1), співвідношення чоловічого та жіночого населення в Харкові було незначно на користь чоловіків. Упродовж 1920–1930-х років, зі зростанням загальної чисельності населення, чоловіча складова зростала більш активно. Це явище є типовим для великих міст і пояснюється розширенням промислового виробництва, збільшенням кількості робітників за рахунок імміграції, розвитком торгівлі та зростанням освітньо-культурних закладів у столиці України.

Кількість працездатного населення щорічно зростала. Якщо у 1920 році мешканці віком 15–19 років становили 10,2% від загальної чисельності

населення, то у 1926 році цей показник зріс до 11%. У віковій категорії 20–24 років спостерігається ще більш значне зростання: з 10,8% у 1920 році до 13,7% у 1926 році. Вікова група 25–29 років збільшилася з 10,9% до 12,9% за той самий період¹.

Незважаючи на післявоєнні труднощі, такі як криза постачання палива підприємствам, перебої у постачанні сировини та продовольча криза, державні, кооперативні та приватні підприємства Харкова поступово відновлювали свою діяльність. Країна вступила на шлях багатуокладної економіки. Запровадження нової економічної політики створило умови для розвитку приватної ініціативи та розширення можливостей вільного ринку. Це дозволило представникам приватного капіталу зайняти вагомі позиції в економіці країни, зокрема у великих містах, таких як Харків.

Розвиток економічного потенціалу міста вимагав збільшення працездатного населення, переважно чоловіків. У 1923 році частка активного населення серед чоловіків становила 67,4%, тоді як серед жінок — 32,6%². Це свідчить про значно більшу зайнятість чоловіків у різних галузях виробництва. Жінки традиційно виконували роль домогосподарок, тобто були менш активними в економічному житті міста. Зменшення частки активного жіночого населення у 1923 році можна пояснити поверненням чоловіків з фронтів Громадянської війни, відродженням виробництва та розвитком НЕПу.

У подальші роки населення Харкова, включаючи робітників, продовжувало зростати. Станом на кінець 1925 року значно збільшилася кількість робітників на великих підприємствах міста. Наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі (ХПЗ) працювало 4434 особи, на заводі "ВЕК" (пізніше ХЕМЗ) — 3552 особи, на канатній фабриці — 3534

---

¹ Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали Всесоюзного перепису населення. 1926 р. Харків, 1928.

² Коваленко І.З. м. Харків: Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь // Бюро стат.матеріалів по Харк. окр. Харків, 1926. Вип. 3-й. 92 с.

особи, на заводі "Серп і молот" — 1875 осіб, на заводі "Світло шахтаря" — 488 осіб¹.

Варто зазначити, що Харків, як потужний промисловий та машинобудівний центр і столиця України, зростав більш інтенсивно порівняно з іншими містами. У середині 1920-х років Харків за чисельністю населення (409 505 осіб) посідав третє місце в Україні після Києва (493 873 особи) та Одеси (411 416 осіб). До такого зростання сприяли поліпшення житлових умов та харчування, збільшення бюджету робітничих родин, зростання кількості дитячих садків та санаторіїв, що позитивно впливало на народжуваність, а також приплив робітників з інших регіонів.

Про природний рух населення міста за 1925–1927 роки свідчать такі дані з таблиці 2: смертності та народжуваності²:

Таблиця 2. Таблиця смертності та народжуваності в м. Харків

Рік	Народилося	Померло
1925	9652	4826
1926	9403	4640
1927	9050	4772

Як видно з таблиці 2, кількість народжених стабільно перевищувала кількість померлих, що свідчить про позитивний природний приріст населення в цей період. Це було важливим фактором для подальшого економічного та соціального розвитку міста.

Позитивний вплив на соціально-економічний розвиток Харкова в період нової економічної політики мали суттєві зміни у формах і методах оплати праці. Замість рівної системи постачання, що була характерною для років Громадянської війни, поступово впроваджувався принцип винагороди за

¹ Промисловість та робітничий клас Харківщини, 1917 – червень 1941: зб. док. та матеріалів. Харків: Прапор, 1986. 224 с.

² Міські селища УСРР. Збірник стат. економічних відомостей. Х., 1929. 95 с.

кількість і якість виконаної роботи. На підприємствах почали застосовувати відрядно-преміальну систему оплати, за якої заробітна плата безпосередньо залежала від результатів праці кожного робітника. Це стимулювало підвищення продуктивності та сприяло покращенню матеріального становища трудящих.

Важливу роль у зростанні доходів населення відіграло завершення грошової реформи у 1924 році. Введення стабільної грошової одиниці — червінця - забезпечило підвищення реальної заробітної плати та відновило довіру до національної валюти. Стабільна валюта стала фундаментом для економічного зростання та планування сімейних бюджетів.

Однак, незважаючи на економічні успіхи, житлові умови харків'ян залишалися складними. За даними перепису населення від 17 грудня 1926 року, 956 осіб не мали постійного житла, а близько 200 мешкали в землянках. У місті було зареєстровано 66 868 житлових приміщень, з яких 66 609 склали квартири, а 259 — гуртожитки (що становило лише 0,39% від загальної кількості). Основна маса багатоповерхових будівель та житла розташовувалася в центрі міста, тоді як передмістя були менш облаштовані¹.

Порівняно з Києвом чи Одесою, щільність населення в Харкові була дещо вищою. Соціальний статус мешканців значно впливав на їхнє розселення по місту. Робітники переважно проживали в промислових районах, близько до місць роботи, що зменшувало час на дорогу та витрати на транспорт. Службовці та інтелігенція оселялися в центральних частинах міста, де були зосереджені основні державні, господарські та культурні установи. У центрі також було більше можливостей для використання особистої прислуги, що було важливим для заможних верств населення.

З розвитком НЕПу зростала потреба в робочій силі, яка поповнювалася переважно за рахунок міграції з сільської місцевості. Одночасно спостерігався природний приріст населення. За період з 1923 по 1926 роки населення

---

¹ Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали Всесоюзного перепису населення. 1926 р. Харків, 1928.

Харкова збільшилося на 26,1%¹. Згідно з даними перепису населення СРСР 1926 року, національний склад населення міста Харкова був досить різноманітним, що відображало статус міста як важливого економічного, культурного і політичного центру УРСР. Найбільшою етнічною групою були українці - 50,6% населення, друга за чисельністю група - росіяни - 37,2 %, близько 11,8 % склали євреї та інші (німці, поляки, білоруси, татари, вірмени тощо) - 0,4 %²

Такий швидкий ріст створював додаткове навантаження на міську інфраструктуру, особливо на житловий фонд.

У місті виникла гостра житлова криза, що вимагала термінових заходів для збільшення обсягів будівництва житла. Більшість нових будинків зводилася на околицях, де було легше отримати земельну ділянку або навіть зайняти її без офіційного дозволу. Ці будівлі були переважно невеликими приватними будинками, власниками яких ставали робітники — вихідці з сіл та невеликих міст. Це сприяло утворенню нових житлових районів на периферії міста.

У центральних районах темпи житлового будівництва були значно нижчими. З 1923 по 1926 роки кількість житлових будівель у міській смузі збільшилася лише на 18,1%, тоді як у передмістях — на 44%³. Це свідчить про те, що розширення міста відбувалося переважно за рахунок периферії, що, в свою чергу, створювало проблеми з транспортом та доступом до соціальних послуг.

Житлова криза негативно впливала на умови проживання населення. Перенаселеність, відсутність комунальних зручностей та погані санітарні умови призводили до поширення хвороб та соціальної напруги. Міська влада намагалася вирішити ці проблеми шляхом будівництва комунальних будинків, гуртожитків та надання кредитів для індивідуального житлового будівництва.

---

¹ Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали Всесоюзного перепису населення. 1926 р. Харків, 1928.

² Всесоюзний перепис населення від 17 грудня 1926 року в 56 т. Київ: ЦСУ УРСР. 1928-1935.

³ Міські селища УСРР. Збірник стат. економічних відомостей. Х., 1929. 95 с.

Проте цих заходів було недостатньо для повного розв'язання житлової проблеми.

Важливо зазначити, що розвиток промисловості та збільшення робочих місць приваблювали до Харкова нових мешканців. Це вимагало не лише розширення житлового фонду, але й розвитку соціальної інфраструктури: шкіл, лікарень, дитячих садків. Потреби швидко зростали, і міська влада не завжди встигала їх задовольняти.

У період 1923–1926 років Харків переживав активне житлове будівництво, яке відображало загальні тенденції відновлення міста після руйнівних подій початку століття. Статистичні дані того часу свідчать про зростання кількості новозбудованих будинків як державного, так і приватного секторів. Згідно з даних таблиці 3 про державне, кооперативне, приватне будівництво:

Таблиця 3. Державне, кооперативне, приватне будівництво в Харкові¹

Рік	Державне будівництво		Кооперативне будівництво		Приватне будівництво	
	Кількість будинків	Житлова площа, тис. м ²	Кількість будинків	Житлова площа, тис. м ²	Житлова площа, тис. м ²	Житлова площа, тис. м ²
1923	10	0,7	-	-	146	3,3
1924	35	6,7	-	-	210	4,9
1925	42	12,4	15	1,5	413	1,4
1926	53	11,9	26	-	948	25,9

Як видно з таблиці 3, протягом 1923–1926 років спостерігалось стійке

¹ Чаговець Т.В. Політика радянської влади в житловому питанні та його вирішення в Харкові (1920 – 1934 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2019. 221 с.

зростання житлового будівництва. Державний сектор збільшив обсяги зведення будинків з 10 у 1923 році до 53 у 1926 році, при цьому житлова площа також значно зросла. Кооперативне будівництво почало активно розвиватися з 1925 року, додавши 15 будинків із загальною житловою площею 1,5 тис. м², і продовжило зростання наступного року. Приватний сектор демонстрував найбільшу динаміку: кількість збудованих приватними особами будинків зросла з 146 у 1923 році до 948 у 1926 році, що свідчить про активну участь громадян у вирішенні житлової проблеми.

Незважаючи на ці позитивні тенденції, житлова проблема в Харкові залишалася гострою через швидке зростання населення. Порівняно з іншими великими містами України, такими як Київ та Одеса, Харків мав кращі показники житлової площі на одного мешканця, посідаючи перше місце за цим показником. Це свідчило про певне покращення житлових умов, але не вирішувало повністю проблему перенаселеності та нестачі житла.

Варто відзначити, що в період нової економічної політики більшість житлового фонду в Харкові належала приватним власникам, особливо в передмістях. Приватні особи володіли 81,7% житлових будівель у місті та передмістях, тоді як держава контролювала лише 3,6%¹. У центральних районах міста переважали державні та кооперативні будинки, що відображало політику концентрації державної власності в стратегічно важливих місцях.

Попри зростання будівництва, житлові умови залишалися складними для багатьох харків'ян. В місті було багато комунальних квартир, так званих "комуналок", де в одному помешканні проживало кілька сімей. Така висока щільність заселення негативно впливала на якість життя мешканців. Частина населення була змушена жити в землянках та інших непридатних для постійного проживання приміщеннях. Проте, у порівнянні з 1920 роком, ситуація дещо покращилася завдяки зусиллям у сфері житлового будівництва.

---

¹ Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали Всесоюзного перепису населення. 1926 р. Харків, 1928.

Житлова криза була спричинена не лише зростанням населення, але й міграційними процесами. Багато людей приїжджало до Харкова в пошуках роботи та кращих умов життя, що додатково навантажувало міську інфраструктуру. З 1926 року починається індустріалізація, що зумовило новий прилив мігрантів до міста Харкова, що спричинило загострення житлової кризи в місті. Будівництво нових житлових будинків відбувалося переважно на околицях міста, де було легше отримати земельні ділянки. Це призводило до розширення міської території, але створювало проблеми з транспортом та доступом до соціальних послуг.

Поліпшення матеріального добробуту населення тісно пов'язане з розвитком системи охорони здоров'я. У Харкові було здійснено низку заходів для підвищення якості медичного обслуговування. При міських відділах охорони здоров'я створювалися відділи робітничої медицини — робмеди, які організовували на підприємствах лікарні, поліклініки та амбулаторії. Це дозволяло робітникам отримувати медичну допомогу безпосередньо на місці роботи.

У 1923 році в Харкові почав діяти перший в країні Інститут гігієни праці та професійних захворювань. Його створення було важливим кроком у вивченні умов праці та запобіганні професійним хворобам. Медичне обслуговування населення було безкоштовним, що сприяло його доступності. Однак якість медичних послуг залишалася низькою через нестачу кваліфікованих медичних працівників та обмеженість ресурсів¹.

Запровадження нової економічної політики стимулювало відбудову народного господарства та поживлення підприємницької діяльності. У місті з'явилася нова соціальна верства — так звані "непмани", до яких належали приватні промисловці, торговці, орендарі, скупники, маклери та інші представники бізнесу. Вони активно використовували можливості, надані НЕПом, і сприяли економічному зростанню Харкова.

---

¹ Історія Української РСР у 8 т. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / АН УРСР. За ред. Ю.Ю. Кондуфора. Київ: Наукова думка, 1977. 544 С.

Підвищення життєвого рівня населення супроводжувалося зростанням чисельності мешканців, особливо робітників, які знаходили роботу на відновлених та нових підприємствах. Водночас відбувалося соціальне розшарування та декласування робітничого класу. Частина робітників покращувала своє матеріальне становище, інші залишалися в складних умовах через нерівномірний розподіл доходів та можливостей.

Період 1923–1926 років став важливим етапом у розвитку Харкова. Активне житлове будівництво частково покращило умови проживання, але не вирішило повністю проблему житлової кризи. Приватний сектор відіграв провідну роль у будівництві, особливо на околицях міста, тоді як державне та кооперативне будівництво було зосереджене в центральних районах.

Система охорони здоров'я зазнала позитивних змін, спрямованих на поліпшення медичного обслуговування робітників та населення загалом. Запровадження безкоштовної медицини та відкриття спеціалізованих установ свідчили про прагнення покращити соціальні умови життя мешканців.

Економічні реформи періоду НЕПу сприяли відродженню підприємництва та зміні соціальної структури міста. Поява нової буржуазії та соціальне розшарування робітничого класу відображали складні процеси трансформації суспільства в умовах переходу до ринкових відносин.

У 1920-х роках населення Харкова характеризувалося складною соціальною структурою, що відображала економічні та політичні зміни періоду нової економічної політики. За даними перепису 1923 року¹, можна виокремити кілька основних соціальних груп, серед яких розподіл за статтю має значні відмінності. Нижче представлена таблиця соціального складу населення, що ілюструє цей розподіл:

Таблиця 4. Соціальний склад населення м. Харкова.

Соціальний стан населення	Чоловіки (%)	Жінки (%)	Різниця чоловіків: більше (+), менше (-)
---------------------------	--------------	-----------	--

¹ Підсумки Всесоюзного міського перепису 1923 ч. I. Вип. 2 // Праці ЦСУ СРСР. Т. 20. Вип. I Харків: Відділ демографії, 1924. 195 с.

Робітники	75,2	24,8	+50,4
Домашня прислуга	42,6	57,4	-14,8
Службовці	71	29	+42
Армія та флот	100	-	+100
Особи вільних професій	50,6	49,4	+1,2
Хазяїни (торговці, кустарі та ін.)	75,2	24,8	+50,4
Члени сім'ї, що допомагають	65,4	34,6	+30,8
Інші (декласовані елементи)	65,4	34,6	+30,8
Разом	70,1	29,9	+40,2

Чоловіки становили переважну більшість у робітничому класі - 75,2%, тоді як жінки - лише 24,8%. Різниця в 50,4% свідчить про значну гендерну нерівність у цій сфері зайнятості. Це пов'язано з тим, що промисловість і важке виробництво, які активно розвивалися в Харкові в період НЕПу, традиційно вважалися чоловічими професіями. Чоловіки займалися фізичною працею на заводах, фабриках та інших промислових підприємствах міста.

У категорії "Служки" жінки переважали — 57,4% проти 42,6% чоловіків, з різницею на користь жінок у 14,8%. Ця група включала домашніх працівників, покоївок, кухарів та інших осіб, зайнятих у сфері побутового обслуговування. Переважання жінок у цій категорії відображає традиційну роль жінки в суспільстві того часу.

Серед службовців чоловіки також переважали — 71,0% проти 29,0% жінок, що свідчить про гендерну нерівність у адміністративній та офісній сферах. Чоловіки займали посади в державних установах, банках, підприємствах, тоді як жінки лише починали проникати в ці сфери.

В армії та флоті 100% становили чоловіки, що є очікуваним для того періоду, оскільки військова служба була виключно чоловічим обов'язком.

Цікаво, що серед осіб вільних професій спостерігається майже рівний розподіл між чоловіками (50,6%) та жінками (49,4%), з незначною перевагою чоловіків на 1,2%. Це свідчить про те, що жінки активно брали участь у вільних професіях, таких як освіта, медицина, наука та культура. Цей факт пов'язаний з політикою радянської влади щодо залучення жінок до суспільно-корисної праці та надання їм можливостей для освіти та професійного розвитку.

Серед хазяїнів чоловіки також домінували — 75,2% проти 24,8% жінок, з різницею в 50,4%. Це вказує на те, що підприємницька діяльність, торгівля та кустарне виробництво були переважно чоловічою сферою. Чоловіки виступали як власники невеликих підприємств, майстерень, магазинів та інших комерційних структур.

Загалом чоловіки становили 70,1% населення, зайнятого в різних соціальних сферах, тоді як жінки — 29,9%, з перевагою чоловіків у 40,2%. Ці дані відображають тогочасний стан суспільства, де чоловіки відігравали домінуючу роль у економічному та суспільному житті.

Соціальний розподіл населення не був статичним і змінювався під впливом політичних та економічних факторів. Період НЕПу характеризувався економічним підйомом, розвитком приватної ініціативи та відродженням підприємництва. Це призвело до розшарування суспільства, зростання чисельності підприємців, торговців та кустарів.

Розвиток промисловості та торгівлі вимагав залучення великої кількості робочої сили, що стимулювало міграцію населення з сільської місцевості до міста. Чоловіки, як основна робоча сила, активно включалися в ці процеси, що призводило до збільшення їх частки в соціальній структурі населення.

Дані переписів населення Харкова у 1920-х роках свідчать про суттєві зміни у соціальному складі міста. Ці зміни відображають процеси, які

відбувалися під впливом економічних реформ періоду нової економічної політики (НЕП), а також історичних та географічних факторів.

За даними переписів 1920¹, 1923² та 1926³ років, соціальні групи населення Харкова розподілявся наступним чином (у відсотках):

Таблиця 5. Соціальні групи м. Харкова у % по рокам.

Соціальний стан	1920	1923	1926	Зміни 1926 р. до 1920 р.
Робітники (промисловість і транспорт)	29	28,3	31,6	+2,6
Службовці	38,2	34,2	38,9	+0,7
Хазяїни (торговці, кустарі та ін.)	11,9	14,1	9,1	-2,8
Інші (декласовані елементи)	20,9	23,4	20,4	-0,5
Разом	100	100	100	-

Частка робітників у загальній структурі населення зросла з 29,0% у 1920 році до 31,6% у 1926 році, що становить приріст на 2,6%. Це свідчить про активний розвиток промисловості та транспорту в період НЕПу, що вимагало залучення додаткової робочої сили. Зростання промислового виробництва сприяло міграції населення з сільської місцевості до міста в пошуках роботи.

Частка службовців також дещо зросла - з 38,2% у 1920 році до 38,9% у 1926 році (+0,7%). Це відображає розвиток адміністративного апарату, зростання державних установ та підприємств, особливо враховуючи статус Харкова як столиці Української РСР у той період.

¹ Міські селища УСРР. Збірник стат.-економічних відомостей. Х., 1929. 95 с.

² Підсумки Всесоюзного міського перепису 1923 ч. I. Вип. 2 // Праці ЦСУ СРСР. Т. 20. Вип. I Харків: Відділ демографії, 1924. 195 с.

³ Всесоюзний перепис населення 17 грудня 1926 року. Короткі зведення. М., 1928. Вип. 4. Т. 12, 1929.

Хазяїни зазнали зниження з 11,9% у 1920 році до 9,1% у 1926 році (-2,8%). Зменшення частки приватних господарів може бути пов'язане з посиленням державного контролю над економікою та згортанням приватної ініціативи наприкінці періоду НЕПу.

Соціальний склад населення Харкова в 1920-х роках зазнавав значних змін, зумовлених зростанням кількості робітників та розвитком промисловості. Збільшення робітничого класу вплинуло на демографічну структуру міста та характер його районів.

Робітники традиційно селилися на околицях Харкова та в безпосередній близькості до промислових підприємств, де вони працювали. Найбільша концентрація робітничого населення спостерігалася в районах Новоселівка, Лиса Гора, Уральський та Паровозобудівний. Ці місцевості були зручними для робітників завдяки близькості до заводів і фабрик, що зменшувало час на дорогу та витрати на транспорт.

Службовці та адміністративні працівники переважно проживали в центральних та престижних районах міста. Найбільша їх кількість була зосереджена в Нагірному, Центральному (Осередковому), Старо-Московському районах та на Гончарівці. Ці райони відзначалися розвиненою інфраструктурою, наявністю державних установ, освітніх та культурних закладів. Також значна кількість службовців мешкала в Журавлівському, Катеринославсько-Благовіщенському районах, на Холодній Горі, Москалівці, Заїківці та в Нетеча-Воскресенському районі.

У тих же районах, де мешкали службовці, проживала й більшість торговців та кустарів. Їхня діяльність була пов'язана з потребами міського населення, тому вони обирали місця проживання поблизу ринків та торгових центрів. Близькість до споживачів та можливість швидкого збуту товарів робили ці райони привабливими для підприємців.

Особи вільних професій - лікарі, вчителі, інженери, науковці - селилися переважно в елітних районах міста. Нагірний, Центральний (Осередковий), Старо-Московський райони та Піски були найбільш престижними

місцевостями Харкова. Вони пропонували комфортні житлові умови, гарну інфраструктуру та культурне середовище, що відповідало потребам інтелігенції.

За даними переписів населення 1920-х років, кількість мешканців Харкова постійно зростала, причому більшість складали чоловіки. Це пов'язано з інтенсивним розвитком промисловості та потребою в чоловічій робочій силі. Однак у різних районах міста соціальні процеси відбувалися нерівномірно.

У робітничих районах спостерігалось значне збільшення чисельності робітників, що було наслідком розширення виробництва та зростання промислових підприємств. Це призводило до ущільнення забудови, появи нових житлових кварталів та розвитку інфраструктури для задоволення потреб робітничого населення.

У центральних та престижних районах збільшувалася кількість службовців, інтелігенції та представників вільних професій. Це відображало роль Харкова як адміністративного, культурного та освітнього центру. Розвиток державних установ, навчальних закладів та культурних інституцій сприяв припливу до міста освічених кадрів та службовців.

Соціальні зміни в Харкові були тісно пов'язані з географічним розташуванням районів та їхньою економічною спеціалізацією. У Нагірному районі, наприклад, зростала як загальна кількість населення, так і чисельність службовців та інтелігенції. Це пояснюється концентрацією тут адміністративних установ, вищих навчальних закладів та культурних центрів.

Водночас у районах Осередковому, Катеринославсько-Благовіщенському, Нетеча-Воскресенському, Панасівці, Заїківці та Пісках відбувалися інші процеси. Тут зменшувалася кількість робітників, але збільшувалася чисельність "хазяїв" - торговців, кустарів та підприємців. Це свідчить про розвиток приватної ініціативи та малого бізнесу в умовах нової економічної політики.

Період нової економічної політики (НЕП) став для Харкова часом глибоких соціально-економічних трансформацій, які суттєво вплинули на чисельність населення, його соціальний склад та матеріальне становище мешканців міста. Ці зміни були зумовлені комплексом факторів, які діяли як напередодні 1920-х років, так і безпосередньо в цей період.

По-перше, демографічна ситуація в Харкові значною мірою залежала від подій, що передували 1920-м рокам. Перша світова війна, революція 1917 року та Громадянська війна спричинили масові людські втрати, міграцію населення та соціальну дезорганізацію. Війна зумовила загибель багатьох харків'ян на фронтах, а революційні події призвели до відтоку населення з міста. Це негативно вплинуло на чисельність населення та його статевий і віковий склад, створивши передумови для подальших демографічних змін у період НЕПу.

По-друге, положення Харкова відіграло ключову роль у його відновленні та розвитку. Місто було важливим транспортним вузлом і промисловим центром південної частини колишньої Російської імперії. Це сприяло притоку до міста робітників, службовців та підприємців з інших регіонів України. Харків став магнітом для тих, хто шукав роботу та можливості для розвитку власної справи, що призвело до значного зростання населення та інтенсифікації урбанізаційних процесів.

По-третє, швидкий розвиток великих і дрібних промислових підприємств, особливо після впровадження НЕПу, став потужним стимулом для економічного зростання міста. Відродження промисловості вимагало значної кількості робочої сили, що сприяло міграції населення з сільської місцевості до міста. Збільшення чисельності робітників і службовців призвело до змін у соціальному складі населення, формування нового робітничого класу та середнього прошарку суспільства.

По-четверте, впровадження нової економічної політики загалом позитивно вплинуло на матеріальне становище населення. Замість зрівнялівки в постачанні, характерної для воєнних років, було запроваджено принцип оплати праці за кількістю та якістю виконаної роботи. Відрядно-преміальна

система оплати стимулювала підвищення продуктивності праці та покращення якості продукції. Завершення грошової реформи у 1924 році та введення стабільної валюти сприяли зростанню реальної заробітної плати та стабілізації економіки. Це позитивно вплинуло на рівень життя мешканців, підвищило їхню купівельну спроможність та сприяло зростанню споживчого ринку.

По-п'яте, статус Харкова як столиці України та великого культурно-просвітницького центру значно вплинув на його розвиток. У місті зосереджувалися державні установи, культурні та наукові заклади, що приваблювало інтелігенцію, службовців та студентську молодь з усієї країни. Це сприяло підвищенню освітнього рівня населення, розвитку науки та культури, формуванню інтелектуального потенціалу міста.

Отже, протягом НЕПу Харків переживав інтенсивні соціо-демографічні процеси. Населення міста зростало як за рахунок природного приросту, так і завдяки міграції. Відбудова економіки та соціальної інфраструктури сприяли поліпшенню матеріального становища, розвитку системи охорони здоров'я, зростання кількості дитячих садків та шкіл сприяли підвищенню народжуваності та зниженню смертності. Зміни в соціальному складі населення в 1920-ті роки відображали перетворення в економіці та суспільстві: зростала частка робітників і службовців, зменшувалася кількість приватних господарів і торговців.

Однак, незважаючи на позитивні тенденції, місто стикалося з низкою проблем. Житлова криза залишалася гострою, особливо в умовах швидкого зростання населення. Перенаселеність, відсутність достатньої кількості житла, погані санітарні умови створювали соціальну напругу. Міська влада намагалася вирішувати ці проблеми шляхом будівництва нового житла, розвитку інфраструктури, але ресурсів часто не вистачало.

Соціальні процеси в різних районах міста були нерівномірними. Робітничі райони на околицях міста розросталися, тут будувалися нові житлові квартали, розвивалася інфраструктура, але умови проживання

залишалися складними. У центральних районах мешкали службовці, інтелігенція, представники вільних професій, що відображало соціальну стратифікацію суспільства. Такий розподіл населення за соціальними ознаками та місцем проживання впливав на характер міської культури, рівень освіченості та громадське життя.

Період НЕПу також характеризувався соціальним розшаруванням та появою нової буржуазії - "непманів". Вони активно займалися підприємницькою діяльністю в галузі торгівлі, промисловості, сфері послуг, кредиту, що сприяло відродженню та розвитку економіки та соціальної сфери, але водночас посилювало майнову нерівність. Це викликало певну соціальну напругу, особливо серед робітничого класу, який далеко не завжди міг покращити своє матеріальне становище.

Важливим аспектом було й те, що зростання населення міста супроводжувалося змінами в національному складі. Харків завжди був багатонаціональним містом, і ці процеси продовжувалися в 1920-х роках. Політика коренізації сприяла розвитку національних культур, освіти рідною мовою, що позитивно впливало на культурне життя міста.

Загалом, зміни, які відбулися в Харкові протягом НЕПу, мали довготривалий вплив на його подальший розвиток. Економічні реформи сприяли відродженню промисловості, покращенню матеріального становища частини населення, розвитку науки та культури. Водночас соціальні проблеми, такі як житлова криза, майнова нерівність, вимагали комплексних підходів та державного втручання.

Досвід Харкова в період нової економічної політики є цінним для розуміння механізмів соціально-економічних перетворень в умовах реформ. Він демонструє, як економічні та політичні рішення можуть впливати на демографічні процеси, соціальну структуру суспільства, рівень життя населення.

Вивчення історії Харкова в 1920-х роках дозволяє не лише глибше зрозуміти минуле міста, але й сприяє формуванню стратегій його сучасного та

майбутнього розвитку. Збереження культурної спадщини, розвиток освіти та науки, вирішення соціально-економічних проблем - усе це є спадщиною того періоду, яка продовжує впливати на життя міста.

У підсумку, період нової економічної політики став для Харкова часом випробувань і можливостей. Місто зуміло відновитися після важких років війни та революції та соціальних «експериментів» доби воєнного комунізму, відродити промисловість, стати центром науки, освіти та культури. Але водночас ці успіхи супроводжувалися соціальними викликами, які не завжди вдавалося подолати. Розуміння цих процесів є важливим для побудови майбутнього, яке ґрунтується на історичному досвіді та враховує уроки минулого.

ВИСНОВКИ

В розділах роботи було проведено системний аналіз особливостей соціально-економічного розвитку Харкова та його соціального поля в період нової економічної політики (НЕПу) у 1921–1929 роках, коли місто зазнало значних змін, викликаних переходом до нової економічної стратегії. На основі вивчення різноманітних джерел, статистичних даних, мемуаристики, публікацій того часу та новітніх досліджень було розглянуто процес відродження економіки та соціальної сфери Харкова в 20-ті роки ХХ ст. Це дало можливість простежувати як змінювалися основні економічні параметри міста, як відновлювалися і розвивалися його промислові, торговельні підприємства, банківські установи та соціальне поле, а також процеси відбудови відобразилися на рівні життя населення.

Одним із ключових висновків стало розуміння того, що НЕП забезпечив Харкову новий економічний імпульс. Після руйнувань, завданих громадянською війною та політикою воєнного комунізму, перехід до НЕПу відкрив можливість не лише відновити колишній промисловий потенціал міста, але й значною мірою модернізувати його. У цей час Харків зміцнив свої позиції як важливий промисловий і торговий центр України, що сприяло відбудові та розвитку легкої та важкої промисловості, системи кооперації та приватного підприємництва. За рахунок залучення приватного капіталу та стимулювання підприємницької ініціативи поступово відновлювався індустріальний потенціал міста та зростали обсяги промислового виробництва, а також збільшувалася зайнятість населення, що, своєю чергою, створювало додаткові умови для розвитку соціальної інфраструктури.

Аналіз змін соціальних умов життя харків'ян показує, що він був наслідком економічного зростання, а це не могло не вплинути на зростання рівня життя городян. Одним з аспектів роботи стало вивчення змін у системі соціального забезпечення, освіти та медичної допомоги. З розвитком економіки в рамках НЕПу приділялось більше уваги питанням соціальної

підтримки особливо вразливим верствам населення, розробляючи програми, спрямовані на покращення умов праці та життя населення. Однак, попри ці державні заходи, у місті залишалися значні соціальні нерівності: різниця у рівні життя між робітничим класом і представниками підприємницьких, інтелектуальних і управлінських кіл зберігалася. Слід також додати, що масштабна житлова криза у Харкові суттєво загострилась у другій половині 20-х років у зв'язку з процесами індустріалізації.

Було виявлено і проаналізовано низку проблем і протиріч, пов'язаних із впровадженням НЕПу в Харкові, які мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Так, економічна лібералізація, що дозволила приватному сектору відновитися, а в сфері обігу посісти провідні позиції (особливо в галузі роздрібної торгівлі), призвела до зростання споживчого попиту і виробництва, але водночас посилювала залежність від ринкових механізмів, що входило у суперечність із соціалістичними ідеями більшовиків. Але треба мати на увазі, що держава всіляко обмежувала приватну ініціативу та приватне накопичення капіталів. Держава намагалася жорстко регулювати ціни на споживчому ринку, особливо в його приватному сегменті. Однією з найбільших проблем стало те, що ринок не завжди міг ефективно розподілити ресурси, особливо в умовах нестачі сировини та промислового обладнання. Така нестабільність призводила до виникнення товарного дефіциту й інфляції, що негативно позначалося на рівні життя харків'ян. Наприклад, підвищення цін на товари першої необхідності нерідко перевищувало зростання зарплат робітників, що викликало соціальну напругу.

Ще одним важливим аспектом була створена більшовицькою державою нерівність між державними та приватними суб'єктами господарювання. В роки НЕПу держава робила все більше капіталовкладення в розвиток державної промисловості. Держава на законодавчому рівні суттєво обмежувала, а то й перешкоджала залучення приватного капіталу в промисловість. Державні підприємства мали доступ до значно більших фінансових і матеріальних ресурсів, зокрема, до кредитування, що дозволяло

їм займати домінуючі позиції у ключових секторах економіки. Це, однак, створювало нерівні та загалом несприятливі умови для розвитку приватного сектору, який нерідко стикався з обмеженнями у своїй діяльності. Державна монополія та адміністративний тиск на приватних підприємців ускладнювали їм роботу, зменшували можливості конкурентного змагання між секторами та перешкоджали розвитку ринкових відносин. Поступово приватний сектор опинився під посиленним контролем, що обмежувало ініціативу й ефективність підприємницької діяльності. Часто траплялися випадки примусового припинення діяльності приватних підприємств або обмеження їхньої діяльності через адміністративний тиск з боку місцевих органів влади.

Політика НЕПу, попри всі позитивні ефекти, залишалася компромісною. З одного боку, вона дозволяла зберігати певний рівень свободи економічної ініціативи, а з іншого - державна політика була спрямована на жорсткий контроль і регулювання всіх не державних секторів економіки. Високий рівень політичного контролю над ключовими галузями економіки забезпечував владі можливість стежити за економічними процесами, але одночасно суттєво обмежував підприємницьку активність, створюючи додаткові бар'єри для розвитку ринкових механізмів. Це протиріччя зрештою стало однією з причин згорання НЕПу, коли держава знов повернулася до політики комуністичного штурму суспільства.

Дослідження дозволило дійти висновку, що, незважаючи на обмежений період свого існування, НЕП справив значний вплив на економічну базу міста, заклавши основи для подальшого індустріального розвитку Харкова в рамках централізованого планування. Було встановлено, що завдяки НЕПу вдалося частково вирішити проблему відновлення економіки після війни, створити базу для подальшого розвитку низки ключових галузей і структурувати міську економіку, що надалі стало основою для індустріалізації 1930-х років.

Робота з теми соціально-економічного розвитку Харкова в роки НЕПу відкриває широкі можливості для подальших досліджень. По-перше, доцільно більш детально вивчити долю окремих підприємств і їхній внесок у

економічний розвиток регіону. По-друге, актуальною є тема взаємодії Харкова з іншими промисловими центрами України у роки НЕПу, що дозволяє зрозуміти, наскільки важливу роль місто відіграло в економіці всієї радянської держави. По-третє, особливої уваги заслуговує питання соціальних змін і структури міського суспільства, а також вивчення ментальних і культурних аспектів життя харків'ян у 1920-ті роки.

Завершуючи, можна зазначити, що Харків у роки НЕПу став яскравим прикладом того, як міська економіка і соціальні структури можуть розвиватися в умовах функціонування багатоукладної економіки. Цей досвід зробив значний внесок в економічну історію міста і країни загалом, і його вивчення має не лише історичне, а й прикладне значення для розуміння сучасних економічних процесів та пошуку ефективних моделей розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бюлетень Наркомату торгівлі УСРР за 1923 рік. Київ: Наркомат торгівлі УСРР, Вип. 5. 1923. 5 с.
2. Валентинов М. (Вольський М.). Нова економічна політика. Київ: Либідь, 1991. 365 с.
3. Валеріан Підмогильний. Місто. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1954. 304 с.
4. Внутрішня торгівля Союзу за 10 років. К., 1928. 229 с.
5. Внутрішня торгівля України в I півріччі 1923-24 і 1924-25 рр. // Статистика України. Сер. 12, Статистика торгівлі. Харків, 1926. Вип 1. № 98. 67-118 с.
6. Всесоюзний перепис населення 17 грудня 1926 року. Короткі зведення. К., 1928. Вип. 4. Т. 12, 1929.
7. Декрет ВЦВК «Про державні промислові підприємства, що діють на засадах комерційного розрахунку (трести)» // ЗУ УСРР. 1921. № 52. ст. 371.
8. Десятий Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Бюлетень № 11. Засід. 11, 12 квіт. 1927 р.: організація торгу і кооперації: Х., 1927. 57 с.
9. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ "Газета "РАДА", 1997. 848 с.
10. Загальний перепис населення Російської імперії, 1897 р. Праці статистичного відділу Харк. гір. управи. Вип. 1. Основні підсумки перепису гір. Харкова 8 груд. 1912 р. Х., 1914.
11. Закони і правила щодо внутрішньої торгівлі: збірник чинних в Україні постанов, інструкцій, циркулярів і роз'яснень. Х., 1928. VIII, 136 с.
12. Збірник декретів і постанов щодо кооперації та податкового оподаткування. Вип. 1 Х., 1922. 176 с.

- 13.Збірник документів і матеріалів з історії економічної політики УСРР у період НЕПу / упоряд. С. Кульчицький, Л. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1967. 413 с.
- 14.Збірник обов'язкових постанов Харківського окружного виконавчого комітету, 1926 рік. Х., 1926. 257 с.
- 15.Збірник статистичних економічних відомостей про торгівлю України, 1925–26–1929–30 рр. // 16. Статистика України. Сер.12, Статистика торгівлі. Харків, 1931. № 206. 437 с.
- 16.Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків, 1921-1929.
- 17.Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923–24 рік до дев'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Харків, 1925. 303 с.
- 18.Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т. 1. 1918-1941. К., 1976. 1007 с.
- 19.Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Вісник ВУЦВК. 1919. № 24. Ст. 212.
- 20.КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1898-1970. Т. 2: 1917-1924. К: Політвидав, 1970. 470 с.
- 21.Кримінальний кодекс УСРР: у редакції 1927 р. зі змінами по 1 червня 1928 р. Харків: Держвидав, 1928. 122 с.
- 22.Матеріали до доповіді уряду України на другій сесії ЦВК СРСРІІІ скликання. Х., 1926. 87 с.
- 23.Матеріали до звіту Харківської міськради ХІ скликання за 1926-27 і 1927-28 роки. Х., 1928. 125 с.
- 24.Місто Харків та інші міста й селища міського типу Харківської округи. Матеріали Всесоюзного перепису населення. 1926 р. Харків, 1928.
- 25.Міські селища УСРР. Збірник стат. економічних відомостей. Х., 1929. 95 с.
- 26.Народне господарство України в 1924-25 р. 1 квартал. Харків: Політвидав., 1925. 386 с.

27. Патентна торгівля України у II півріччі 1924-25 р. і I та II півріччі 1925-26 р. за матеріалами промислового оподаткування Харків: держвидав України, 1928. 380 с.
28. Підсумки Всесоюзного міського перепису 1923 ч. I. Вип. 2 // Праці ЦСУ СРСР. Т. 20. Вип. I Харків: Відділ демографії, 1924. 195 с.
29. Практика регулювання приватної торгівлі над ринком промислових товарів. Харків: Книгоспілка, 1928. С. 13.
30. Приватна торгівля: за матеріалами експедиційного вибіркового обстеження у Харкові та Києві: 1924-25 рр. Харків: Держвидів України, 1926. 287 с.
31. Про економічну політику. Резолюція X Всеукраїнської конференції РКП(б) 27 травня 1921 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.У 2т. Т. 1: (1918-1941). К. 1976. С. 234-236.
32. Про порядок здавання в оренду підприємств: Постанова РКН УСРР від 5 липня 1921 р. // ЗУ УСРР. 1921. № 394. Ст. 425.
33. Промисловість і робітничий клас Харківщини. 1917 – червень 1941. Збірник док. і матеріалів. Харків: Прапор, 1986. 317 с.
34. Рішення партії та уряду з господарських питань у 5 т. Т. 2. 1929-1940 гг. Київ: Держвидав України, 1967. 680 с.
35. Роки трудових звершень: нариси історії Харківського моторобудівного заводу «Серп і Молот». Харків: Прапор, 1975. 186 с.
36. Семененко О. Харків, Харків... Нью-Йорк: Березіль, 1992. 160 с.
37. Статистичні таблиці про стан торгівлі України. Київ, 1927. 16 с.
38. Торгівля у містах України // Статистика України. Серія 12. Статистика торгівлі. Харків, 1924. Вип. 2. № 54. 317 с.
39. Торговельна мережа Харківської губернії на початку 1924 р. Харків, 1925. Вип. 8. С. 50-55.
40. Україна: стат. довід. // Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1926. 516 с.
41. Україна : стат. щорічник на 1928 рік // Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1928. 387 с.

42. УСРР в цифрах // Центр. стат. упр. УСРР. Харків, 1926. 84 с.
43. Харківська округа: стат. щорічник 1928-29 р. Харків, 1929. 320 с.
44. Харківський пролетар: щод. газ. Харківського обкому КП(б)У, облвиконкому, облпрофради, ХМПК і міськради. Харків: Політвидав, 1925. 1 січня.
45. Харківщина в цифрах на 1928-1929 р. Харків; Політвидав, 1929. 360 с.
46. Цивільний кодекс УСРР. Харків: Держвидав України, 1923. 248 с.
47. Баберовскі Й. Червоний терор: Історія сталінізму. Київ: Академія, 2007. 245 с.
48. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 384 с.
49. Барнз Р. Суспільна психологія у США та СРСР 20-30-х років у світлі теорії споживання // Питання історії. 1995. № 2. С. 133-137.
50. Білоцерківець В.В. Кооперація в Україні: історія та економічний розвиток (1921–1930). Київ: Либідь, 2001. 237 с.
51. Бойко, О. В. Державне управління економікою УСРР в період НЕПу. Харків: Вид-во Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2010. 216 с.
52. Бойчук А.В. Розвиток робітничої кооперації у великих промислових центрах України. Харків: Вид-во ХНУ, 2018. 187 с.
53. Боффа Д. Історія Радянського Союзу в 2 Т. Т. 1. / Перек. с італ. Київ: Ніка-Центр, 1994. 629 с.
54. Бухарін М. І. Проблеми теорії та практики соціалізму. І. Київ: Політвидав, 1989. С. 176-186.
55. Васильчук Г. М. Новітня російська історіографія «радянської повсякденності» 20-30-х років // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2007. № 21. С. 397-403.
56. Вербицький П.М. Кооперація та приватна торгівля в Україні: історія взаємодії і конкуренції. Львів: Світ, 2017. 197 с.

- 57.Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Харків: ХДІМ, 2003. 516 с.
- 58.Виноградський Н. Система та практика регулювання товарообігу // Господарство України. 1928. № 5. С. 25-28.
- 59.Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. 52 с.
- 60.Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. 624 с.
- 61.Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У. Державне видавництво України, 1928. № 2, С. 46-72; № 3, С. 42-63.
- 62.Волосник Ю. П. Виникнення та діяльність приватних акціонерних товариств в Україні в роки // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія України. 2003. № 603. С. 122-129.
- 63.Волосник Ю. П. Діяльність міських рад на Україні щодо здійснення нової економічної політики в 1921-1928 рр.: дис. ... д. і. н. Запоріжжя, 1993. 249 с.
- 64.Волосник Ю.П. З історії діяльності непманів України на вечірніх позабіржевих зборах (американців в роки НЕПу). // збірник наукових праць Хар. Держ. Пед. Університету ім. Г. С. Сковороди. Серія історія та географія. 2002. Вип. 9. С. 146-153.
- 65.Волосник Ю.П. З історії підприємницької діяльності непманів на Харківщини в ХХ роки // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету вип. XIV. Запоріжжя 2002. С. 143-151.
- 66.Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). Харків: ІПП Контраст, 2014. 470 с.
- 67.Волосник Ю. П. Політика обмеження прав нової буржуазії в роки непу в Україні // Вісник Харківського державного університету. 1998. №413. С. 153–161.

68. Волосник Ю.П. Харківське акціонерне товариство "приватно-скот-м'ясо" // Історія освіти, науки і техніки в Україні. Матеріали XVIII Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів 17-18 травня 2023 р. Київ: Національна академія аграрних наук України, 2023. С. 123-126.
69. Гнатенко М.О. Культурно-соціальна роль кооперації в радянській Україні: 1920-ті роки. Київ: Либідь, 2016. 157 с.
70. Голдобін В. І. Торгівля та підприємництво в Україні у 1920-ті роки. Харків: Ранок, 2003. 130 с.
71. Гончаренко О.Л. Торгівля в радянській Україні: організація і розвиток (1921–1929 рр.). Харків: Прапор, 1999. 330 с.
72. Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія. Харків: Вид-во НУВС, 2001. 276 с.
73. Гринчуцький В. Промислові трести України в 20-ті роки. Київ: Наукова думка, 1997. 170 с.
74. Громико Е.В., Рязузов Н.Н. Радянська торгівля за 15 років. К: Політвидав, 1932. 413 с.
75. Гудзь О.М. Економічна політика радянської України у 1920-х роках: збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1989. 287 с.
76. Даниленко О.С. Економічна політика і торгівля в Україні в період НЕПу. Київ: Видавництво Академії наук України, 2018. 210 с.
77. Демчик Е.В. Приватні торговці у роки НЕПу: відродження та загибель. Київ: Академія, 2004. 192 с.
78. Євсюкова О.Г. Кустарно-ремісничча промисловість міста Харкова в роки НЕПу (1921-1928 рр.). Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. Спец. 07.00.01. Історія України. Харків, 2019. 18 с.
79. Жеребкін Д.К. Фінансова політика і споживча кооперація в Україні 1920-х років. Київ: Видавництво Наукова думка, 2017. 313 с.
80. Жмака В. М. Соціально-економічний розвиток міст Лівобережної України в 1920-ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2011. 264 с.

81. Жукова Н.В. Законодавче регулювання кооперативної діяльності в Україні: період НЕПу. Харків: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2015. 220 с.
82. Зінченко А.В. Економічна політика радянської держави в Україні: від воєнного комунізму до НЕПу. Київ: Основи, 2003. 220 с.
83. Іваненко В. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. Дніпропетровськ, 2006. 279 с.
84. Іванов С.Ю. Зміни чисельності та соціальний склад населення м. Харкова в роки НЕПу // Краєзнавство. № 1-4. 2006. С. 178-182.
85. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область. К: АН УРСР, 1967. 664 с.
86. Історія міста Харкова ХХ століття : присвячується 350-річчю міста Харкова / О. Н. Ярмиш та ін. Харків: Фоліо: Золоті сторінки, 2004. 686 с.
87. Історія Української РСР у 8 Т. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / АН УРСР. За ред. Ю.Ю. Кондуфора. Київ: Наукова думка, 1977. 544 С.
88. Кабачек В.В. Діяльність місцевих рад України по відродженню промисловості на початку НЕПу. // Вісник Харк. Держ. політехнічного університету. Харків, 1999. № 20. С. 27-36.
89. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Харків: ХДІМ, 1997. 400 с.
90. Качор А. Господарство України в системі СРСР (на тлі четвертої п'ятирічки). Вінніпег, 1953. 127 с.
91. Коваленко І.З. Місто Харків. Житлові умови, бюджет дрібних володінь // Вісник стат. України. Харків. № 3. 1926. С. 47-49.
92. Кочо Н. Українське Пайове Товариство «Ларьок» // Господарство України. 1925. № 5. С. 153-167.
93. Кульчицький С. В. Внутрішні ресурси соціалістичної індустріалізації СРСР (1926-1937). Київ: Будівельник, 1979. 255 с.
94. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Генеза, 1996. 396 с.

95. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 204 с.
96. Кульчицький С. В. Ціна великого перелому: політика сталінізму в Україні у 1920–1930-ті роки. Київ: Генеза, 1991. 432 с.
97. Кунах Ю. І. З історії орендної промисловості України в перші роки непу // Питання історії народів СРСР. 1971. Вип. 12. С. 60–68.
98. Кучер О.О. Питання історії народів СРСР. Харків, 1987. 120 с.
99. Лантух І.В. Державне регулювання торгівлі в Україні в роки НЕПу. Харків: Наукова думка, 2011. 82 с.
100. Лантух В. В. Становлення і розвиток торгівлі на Україні в 1921-1932 рр. Харків: ХДІМ, 1992. 190 с.
101. Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки НЕПу. Харків: Основа, 2004. 97 с.
102. Лапченко А. С. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2018. 287 с.
103. Ленін В.І. Проект резолюції з питань нової економічної політики // Повне зібрання творів. Т. 43. Київ: політвидав, 1973. 591 С.
104. Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт // Повне зібрання творів у 55 томах. Т. 44. Київ: Політвидав України., 1969. 631 с.
105. Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки). Київ: Генеза, 1994. 42 с.
106. Лозинська В.Г. Фінансова підтримка кооперативів у радянській економічній системі. Харків: Видавництво Харківського університету, 2018. 312 с.
107. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Х.: Раритети України, 2016. 226 с.

108. Лясковська С. Діяльність органів ДПУ УСРР у сфері економіки в 1927-928 рр.: за матеріалами відомчої статистики // З архівів ВУЧК ГПУ. НКВД.КГБ. 2008. №1/2 (30/31). С.196-291.
109. Малий І. Й. Держава і ринок: філософія. Київ: Академія, 2005. 358 с.
110. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.). Київ: Дух і Літера, 1995. 217 с.
111. Махоніна О.Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах НЕПу (1921-1928 рр.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Харківський нац. університет ім. В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 15. С. 189-196.
112. Мейс Джеймс. Комунізм і дилема національного визволення: Україна у 1920-1930-х роках. Київ: Основи, 1993. 496 с.
113. Мельник І.Г. Кооперативний рух і його проблеми в Україні періоду НЕПу. Київ: Альтернативи, 2016. 307 с.
114. Мельник С.І. Кооперація як інструмент боротьби з приватним капіталом: політика і реальність. Львів: Світ, 2019. 288 с.
115. Мінаєв С.В. Наслідки всенародного перепису 1926 року на Україні. Населення України. Міський житловий фонд. Х.: ЦСУ УРСР, 1928. 72 с.
116. Міхеєва О. Девіантна поведінка радянського населення в світлі наукової літератури та джерел 1920-х років // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2011. Вип 21. С. 278–296.
117. Міщенко І.Л. Сільське господарство і продовольчі ресурси України: історія та політика 1920-х років. Харків: Ранок, 2004. 218 с.
118. Нагорний В.І. Директивне регулювання торгівлі в радянській економіці. Львів: Каменяр, 2020. 330 с.
119. Нагребельний В. П. Тіньова економіка. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т 6. Київ: Ранок, 2004. 582 с.

120. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с.
121. Нарис історії Харківського електромеханічного заводу. Частина 1. Харків: Прапор, 1965. 180 с.
122. Нариси розвитку народного господарства Української РСР / В.В.Бондаренко, Д.Ф.Вірник, І.Н.Романенко та ін. К.: Вид-во АН УРСР, 1949. 579 с.
123. Нексе М. Цар неп. Очима іноземців, 1917-1932. Київ: політвидав, 1932. 317 с.
124. Новіков П.М. Економічне зростання кооперативного сектору в Україні в період НЕПу. Одеса: Чорномор'я, 2018. 237 с.
125. Ноув А. про долю Непа // Питання історії. 1989. № 8. С. 172-176.
126. Олійник М. М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них. Харків: Б. в., 1998. 128 с.
127. Онацький М.Ю. Експропріація майна та власності приватних підприємців Харкова в умовах згортання НЕПу. // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ. Київ; Харків, 2011. № 2 (37). С. 126-136.
128. Онацький М.Ю. Ліквідація приватної торгівлі у Харкові в умовах згортання НЕПу (1927-1929 рр.). // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Київ, 2011. Вип. 37. С. 152-165.
129. Онацький М.Ю. Ліквідація приватно-промислового виробництва у Харкові у 1927-1929 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків, 2012. Вип. 15. С. 196-204.
130. Онацький М.Ю. Підприємці та робітники приватного сектора у Харкові в роки НЕПу. Суперечливість відносин. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків, 2010. Вип. 13. С. 159-165.

131. Онацький М. Ю. Приватне торгівельне і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921-1928 рр.). Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. Спец. 07.00.01. історія України. Харків, 2013. 17 с.
132. Онацький М. Ю. Розвиток приватної торгівлі Харкова (1924-1928 рр.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків, 2009. Вип. 12. С. 249-255.
133. Оніпко Т. В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект). Полтава, 2010. 345 с.
134. Паровозобудівний завод – Завод імені Малишева. 1895-1995 р. Коротка історія розвитку. Харків: Прапор, 1995. 275 с.
135. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: Київ: Генеза, 2002. 30 с.
136. Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). Київ: Генеза, 1996. 199 с.
137. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією. Мюнхен, 1956. 140 с.
138. Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). Чернігів, 2002. 240 с.
139. Преображенський Є. О. Від непу до соціалізму (погляд у майбутнє Росії та Європи). Київ: Держвидав, 1922. 304 с.
140. Преображенський Є. О. Нова економіка (теорія і практика): 1922-1928 рр.: у 2 т. Т. 1-2. Київ: Генеза, 2008. 278 с.
141. Прилуцька Л.А. Артіль безробітних в м. Харкові у 1920-ті роки // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків, 2006. Вип. 9. С. 227-238.
142. Прилуцька Л.А. Боротьба з безробіттям у Харкові в ХХ - на початку 30-х років. Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. Спец. 07.00.01. історія України. Харків, 2007. 20 с.
143. Рудь А.А. Діяльність Харківського центрального робітничого кооперативу 1924-1929 рр. // Каразінські читання (історичні науки: матеріали 62-ї міжнародної конференції молодих вчених (ХНУ ім. В.Н.

- Каразіна, 24 квітня 2009 року)). Харків: ХНУ ім В.Н. Каразіна, 2009. С. 279-280.
144. Рудь А.А. Розвиток кооперативної торгівлі на Харківщині в роки НЕПу. Харків: Основа, 2007. 163 с.
145. Савченко А.І. Кооперація і політика більшовиків в Україні. Львів: Світ, 2008. 302 с.
146. Савченко А.І. Торговельні об'єднання України у період НЕПу. Одеса: Одеський нац. ун-т, 2010. 298 с.
147. Сидоренко Л. В. Соціально-економічний розвиток кооперативів в Україні 1920-х років. Харків: Прапор, 2019. 207 с.
148. Сігал Б. В. Підсумки грошової реформи. Київ: Наукова думка, 1925. 96 с.
149. Сідоров, О. Нарис з економіки Харківщини. Харків : Видавництво «Пролетарий», 1930 . 154 с.
150. Скубій І.В. Державні акціонерні торговельні підприємства в Харкові в роки НЕПу // Український історичний збірник. Київ: ін-т історії України, 2012. Вип. 15. С. 140-146.
151. Скубій І.В. Кооперативна торгівля Харкова в перші роки НЕПу та її місце в політиці радянської влади // Історія торгівлі, податків та мита: тези доповідей V-ї міжнародної школи-семінару (Днепропетровськ, 27-28 жовтня 2011 року). Київ: ін-т історії НАН України, 2011. С. 86-87.
152. Скубій І.В. Торгівля в Харкові в роки НЕПу (1921-1929 рр.). Спеціальність 07.00.01. Історія України. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. Харків, 2013. 18 с.
153. Скубій І.В. Торгівля як сфера діяльності органів державної безпеки в Харкові в перші роки НЕПу (1921-1923 рр.). // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. Вип. 14. С. 226-233.
154. Соболев, В. Г. Економічні реформи в Україні в період НЕПу. Київ: Либідь, 2006. 108 с.

155. Соловей Д. Літні ярмарки Харківщини // *Хозяйство України*, 1924. № 1. С. 138-143.
156. Сушко О.О. Організаційно-промислові форми денационалізації промисловості України (у 20-ті рр. ХХ ст.) // *укр. іст. журнал*, 2003. № 4. С. 112-122.
157. Танцюра В. Г. Торгівля та підприємництво в Україні в 1920-х роках: питання розвитку та регулювання. Львів: Світ, 2011. 182 с.
158. Ткаченко П.К. Збірник законодавчих актів України 1920-х років. Київ: Державне видавництво УРСР, 1981. 413 с.
159. Трихрест м. Неп на Україні. Відень, 1947. 32 с.; Manning Clarence A. *Ukraine under the Soviets*. New York, 1953. 229 p.
160. Турченко Ф. Г. Основні зміни в соціальній структурі міського населення України в 20-ті роки // *Вісник Харківського університету*. Харків, 1976. № 145: Історія. С. 68–74.
161. Хромов І. О. Товарні біржі України в період нової економічної політики (1921– 1928 рр.). Одеса, 2010. 207 с.
162. Чаговець Т.В. Політика радянської влади в житловому питанні та його вирішення в Харкові (1920 – 1934 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2019. 221 с.
163. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / Куртуа С., Верт Н., Панне Жан Луї, Пачковський А., Бартошек К. Львів, 2008. 711 с.
164. Шевченко М.І. Економічне законодавство радянської України у 1920-ті роки. Київ: Наукова думка, 2004. 212 с.
165. Шпак В.П. Кооперативний рух в Україні у період НЕПу. Харків: Прапор, 1997. С. 127.
166. Щербіна І.В. Ліквідація нової буржуазії України (1928-1932 рр.). Спеціальність 07.00.01. Автореф. Дисертації на здобуття наукового ступеня к.і.н. Харків, 2008. 18 с.

167. Як ламали неп: стенограми пленумів ЦК ВКП(б) 1928-1929 рр.: у 5 т. Т. 1. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), 6-11 квітня 1928 р. К., 2000. 495 с.
168. Якуба В.М. Політика НЕПу в Україні: економічні та соціальні аспекти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 248 с.
169. Яненко В. І. Перебудова управління промисловістю в перші роки непу // УІЖ. 1962. № 1. С. 48–57.
170. Яснопольський Л. М. Кредитні установи на Україні // Господарство України. 1925. № 1–2. С. 10–19.
171. Alan M. Ball. *Russia's Last Capitalists. The Nepmen, 1921-1929.* University of California Press, 1987. 243 p.
172. Andrei Markevich, Mark Harrison «Great War, Civil War, and Recovery: Russia's National Income, 1913 to 1928» // *Journal of Economic History.* Vol. 71. No. 3. 2011. pp. 672-703.
173. Carr E. *The Russian Revolution: From Lenin to Stalin (1917–1929),* London: Macmillan, 1979. 107 p.
174. Gregory P. *The Political Economy of Stalinism.* New York: Cambridge University Press, 2004. 319 p.
175. Hessler Julie. *A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953.* Princeton, 2004. 366 p.
176. Hosking G. *History of the Soviet Union 1917-1991.* Oxford university press, 2012. 176 p.
177. Mace J. E. *Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918-1933.* Cambridge, 1983. 334 p.
178. Sheila Fitzpatrick. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.* New York: Oxford University Press, 1999. 168 p.
179. Sheila Fitzpatrick. *Tear Off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia.* Princeton University Press. 2005, 352 p.
180. Strauss E. *Soviet Russia: Anatomy of a Social History.* London, 1941. 342 p.

181. Sullivant R. Soviet politics and the Ukraine, 1917-1957. New York, 1962. 448 p.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена вивченню соціально-економічного розвитку Харкова в період нової економічної політики (1921–1929).

Проаналізовано відновлення промисловості, діяльність приватного сектору, роль акціонерних товариств та вплив НЕПу на споживчий ринок міста. Розглянуто соціальний склад та житлові умови населення міста Харкова. Особливу увагу приділено взаємодії державних органів з приватними підприємцями в умовах поступового згортання економічних свобод. Розкрито значення Харкова як провідного промислового та культурного центру УСРР у цей період.

Ключові слова: нова економічна політика, соціально-економічний розвиток Харкова, промисловість, приватний сектор, торгівля, соціальний склад населення.

SUMMARY

The thesis is devoted to the study of the socio-economic development of Kharkiv during the period of the New Economic Policy (1921–1929).

The restoration of industry, the activities of the private sector, the role of joint-stock companies and the impact of the NEP on the consumer market of the city are analyzed. The social composition and living conditions of the population of the city of Kharkiv are analyzed. Special attention is paid to the interaction of state bodies with private entrepreneurs in the conditions of the gradual curtailment of economic freedoms. The importance of Kharkiv as a leading industrial and cultural center of the Ukrainian SSR during this period is revealed.

Key words: *new economic policy, socio-economic development of Kharkiv, industry, private sector, trade, social composition of the population.*